

Spółeczność żydowska na pograniczu kujawsko-wielkopolskim w XX wieku

Obecność ludności żydowskiej¹ na pograniczu kujawsko-wielkopolskim² ma wielowiekowe tradycje. Najstarsze przekazy potwierdzające zorganizowane osadnictwo wyznawców judaizmu pochodzą z Pызdr (1387), Żnina (przed 1449), Pakości (1507), Kleczewa (1507), Łabiszyna (1565). W większości miast (Barcin, Szubin, Mogilno, Trzemeszno, Gębice, Strzelno, Słupca, Zagórów) trwałe osadnictwo zostało zapoczątkowane w końcu XVIII i w początkach XIX wieku. W kilku miastach skupiska żydowskie przestały istnieć. W 1449 roku wydalono Żydów ze Żnina. Podobny los spotkał w XVI-XVII wieku społeczność żydowskie w Pakości i Kleczewie. Ich odbudowa została zapoczątkowana z końcem XVIII wieku³. Mieszkający na tych terenach Żydzi, w epokach poprzedzającym XX wiek, podlegali tym samym zmianom, jakie były udziałem ich pobratymców np. w Wielkopolsce, Mazowszu, czy Pomorzu. Upadek państwowości polskiej w końcu XVIII wieku, zmiany geopolityczne lat 1772-1815, wreszcie pojawienie się nowych trendów kulturowo-religijnych spowodowały, że na pograniczu kujawsko-wielkopolskim społeczności żydowskie wykazywały pewne cechy specyficzne, które utrzymały się do końca istnienia II Rzeczypospolitej.

- 1 Ludność żydowska została utożsamiona z wyznawcami judaizmu (mozaizmu).
- 2 Za obszary pogranicza Kujaw i Wielkopolski autor uznał tereny, które w okresie międzywojennym wchodziły w skład powiatów: mogileńskiego, strzeleńskiego (następnie mogileńskiego i częściowo inowrocławskiego), szubińskiego, żnińskiego oraz słupeckiego (następnie konińskiego).
- 3 *Verzeichniss sämtlicher Ortschaften des Regierungsbezirk Bromberg*, Bromberg 1860; A. Heppner, I. Herzberg, *Aus Vergangenheit und Gegenwart der Juden in den Posener Landen*, Koschmin-Bromberg 1904-1908, passim; *Jewrejska Encyklopedia*, t. 14, Petersburg 1913, s. 391; B. Wasiutyński, *Ludność żydowska w Polsce w XIX i XX w. Studium statystyczne*, Warszawa 1930, tab. XVa, s. 162-168; Z. Guldon, J. Wijaczka, *Osadnictwo żydowskie w województwach poznańskim i kaliskim w XVI-XVII wieku*, Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego, 1992, nr 2-3, passim; A. Warschauer, *Historia miasta Mogilna*, Poznań 1898; A. Warschauer, *Geschichte der Stadt Pakosch*, Posen 1905, passim; S. Kemlein, *Żydzi w Wielkim Księstwie Poznańskim 1815-1848. Przeobrażenie w łonie żydostwa polskiego pod panowaniem pruskim*, Poznań 2001, s. 415; Z. Guldon, *Żydzi w miastach kujawskich w XVI-XVIII wieku*, Ziemia Kujawska, t. 9; 1993, tab. 3, s. 105; Z. Guldon, *Skupiska żydowskie w miastach polskich w XV-XVI wieku*, [w:] *Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach*, t. 2, red. K. Pilarczyk i S. Gąsiorowski, Kraków 2000, Aneks, s. 23; *Dzieje Słupcy*, red. B. Szczepański, Poznań 1996; J. Stępień, *Zagórów. Szkic do dziejów miasta*, Zagórów 1993, s. 76; M. Kędelski M., *Ludność powiatu konińskiego na przełomie XVIII i XIX wieku*, *Rocznik Koniński*, t. 11; 1997, tab. 4, s. 41-42; Por. dane demograficzne: *Almanach gmin żydowskich w Polsce*, t. 1, pod red. J. Zinemana, Warszawa 1939 oraz *Dzieje Kleczewa*. red. J. Stępień, Poznań-Konin 1995.

W okresie międzywojennym Żydzi zamieszkujący pograniczne powiaty tworzyli społeczność stosunkowo niewielką. Najliczniej zamieszkiwali w powiecie słupeckim, który od 1815 roku do 1918 roku, znajdował się w granicach zaboru rosyjskiego. W roku stanowili zbiorowość liczącą 4770 osób. Największa grupa mieszkała w Słupcy (1426 osób), Zagórowie (807), Kleczewie (750), Pyzdrach (406), Skulsku (228), Wilczynie (174). W większości stanowili zauważalny odsetek ogółu ludności, od około 9% (Pyzdry) do około 33% (Kleczew). W kolejnych latach liczba ludności, jak i ich udział procentowy, w poszczególnych miejscowościach malały. Wyjątkiem był Kleczew. Zbiorowość rozrosła się do około 900 osób, przy zmniejszeniu się odsetka do 21% (tabela 1). W konsekwencji w powiecie słupeckim populacja, w połowie lat 20. XX wieku, zmniejszyła się od około 4100 osób, a 1932 roku do około 3800⁴. W końcu istnienia II Rzeczypospolitej możemy ją szacować na około 3200 osób (tabela 2).

Tabela 1.

Liczba Żydów w większych miejscowościach pogranicza kujawsko-wielkopolskiego w latach 1921-1939 (z uwzględnieniem udziału procentowego)

Miejscowość	1921	1923	1925	1929	1930	1931	1932	1935	1937	pocz. 1939
Barcin	20 1,2%	19 0,9	11 0,6%	7 0,5%	4 0,3%	7 0,4%	5 0,3	5 0,3%	5 0,3%	?
Gębice	22 1,7%					8 0,6%	7 0,5%			?
Janowiec	90 3,9%					47 ok. 2%	50 ok. 2%	65 2,1%		ok. 60 ok. 2%
Kcynia	109 ok. 4%	43 ok.3%	31 ok. 2%			46 ok. 2%				ok. 40-50 ok. 1-1,5%
Kleczew	894 32,6%								740 21%	ok. 750 ok.20%
Kruszwica	23 0,8%	17 0,8%	35 1%		23 0,8%	11 0,4%	17 0,5%			21 0,4%
Łabiszyn	85 4,7%	25 1,5%	19 ok. 1%		10 0,4%	9 0,4%				3-5 0,1%
Mogilno	62 1,5%	11 0,2%	12 0,2%		17 0,3%	16 0,3%				11 0,2%
Pakość	35 1%	28 0,9%	30 0,9%	24 0,7%		23 0,6%		25 0,6%		28 0,6%

4 Tendencje demograficzne w zachodnich powiatach Królestwa Kongresowego wykazywały przez cały wiek XIX aż do początków lat 20. XX wieku tendencję wzrostową np. w powiecie słupeckim w 1897 roku mieszkało 3361 Żydów (stanowili 4,1% ogółu ludności), w 1909 – 7221 (5,9%) – *Jewrejskaja Encyklopedia...*, t. 14, s. 391; *Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego 1913*, Warszawa 1914, Dział I, tab. 3.

Miejscowość	1921	1923	1925	1929	1930	1931	1932	1935	1937	pocz. 1939
Pyzdry	406 8,8%					ok. 240 ok. 5,5%		229 4,7%		ok. 230 ok. 4%
Rogowo	47 5%									?
Skulsk	228 25,9%						ok. 160 ok. 15%			ok. 140-160 ok. 15%
Słupca	1426 25,8%			1555 24,3%		1140 18,3%	1148 17,9%	ok.1100 ok.15%		ok. 1050 ok. 15%
Strzelno	61 1,2%				61 0,7%					ok. 50-60 ok. 0,5%
Szubin	100 5%	53 ok. 3%	40 ok. 2%	35 ok.2%		32 ok.2%				27 do 31 ok. 1,5%
Trzemeszno	37 0,7%					31 0,6%				22 0,4
Wilczyn	174 26,4%	ok.170 ok.26%	ok.150 ok.25%		ok.170 ok.22%		ok. 160 ok. 22%	162 ok. 20%		174 ok. 20%
Zagórów	807 21,7%							722 ok.16,7%		628 ok. 15%
Żnin	134 3%					25 ok. 0,5%				10 ok. 0,2%

Źródło: Yad Vashem. The Holocaust Martyrs and Heroes Remembrance Authority Archives w Jerozolimie (YV), sygn. 033/312; Archiwum Państwowe w Bydgoszczy (APB), Starostwo Powiatowe w Szubinie 1919-1939 (SPSz), sygn. 460, 461, 462; APB, Urząd Wojewódzki Pomorski w Toruniu 1920-1939 (UWPT), sygn. 4491, 4504; Archiwum Państwowe w Bydgoszczy. Oddział w Inowrocławiu (APBoI), Starostwo Powiatowe w Inowrocławiu 1919-1939 (SPI), sygn. 29; APBoI, Starostwo Powiatowe w Mogilnie 1919-1939 (SPM), sygn. 105, 691, 709, 761, 788, 1121, 1124, 1152, 1153, 1157; APBoI, Starostwo Powiatowe w Strzelnie 1919-1939 (SPSt), sygn. 83, 84, 181, 183; APBoI, Akta miasta Kruszwica (AmKruszwica), sygn. 315, APBoI, Akta miasta Pakość (AmPakość), sygn. 578; APBoI, Akta miasta Mogilno (AmMogilno), sygn. 1229; APBoI, Akta miasta Żnin (AmŻnin), sygn. 14, 452, 542; APBoI, Akta miasta Janowiec Wielkopolski (AmJanowiec), sygn. 91, 131; APB, Akta miasta Łabiszyn (AmŁabiszyn), sygn. 876; APB, Akta miasta Szubin (AmSzubin), sygn. 739; Archiwum Państwowe w Poznaniu. Oddział w Koninie (APPoK), Starostwo Powiatowe w Słupcy 1919-1933 (SPSł), sygn. 215, 216, 227, 228, 232, 233, 342; APPoK, Starostwo Powiatowe w Koninie 1918-1939 (SPK), sygn. 228, 342, 379, 380, 381, 382, 283, 387, 392; *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej*, t. 2, Warszawa 1925, passim; *Skorowidz gmin Rzeczypospolitej Polskiej. Ludność i budynki, cz. 1. Województwa centralne i wschodnie*, Statystyka Polski, seria B, z. 8-a, Warszawa 1933, s. 21; Z. Guldon, K. Wajda, *Zarys dziejów Gniewkowa*, Bydgoszcz 1970, tab. 18, s. 64; M. Romaniuk, *Tzw. Księgi narodowościowe miasta Inowrocławia i powiatu inowrocławskiego*, Ziemia Kujawska, t. 10; 1994, s. 104-105, 117; T. Łaskiewicz, *Żydzi w Inowrocławiu w okresie międzywojennym (1919-1939)*, Inowrocław 1997, tab. 2, s. 15-16; *Dzieje Szubina*, red. M. Biskup, Warszawa-Poznań 1974, s. 146, 171. W kilku publikacjach można spotkać odmienne wielkości: D. Dąbrowska, *Zagłada skupisk żydowskich w „Kraju Warty” w okresie okupacji hitlerowskiej*, Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego, 1955, nr 13-14., tab. 9, s. 166, tab. 13, s. 170, *Dzieje Pakości*, red. W. Jastrzębski, Warszawa-Poznań 1978, s. 156, 198; M. Wiśniewski, *Dzieje Skulska*, Poznań 1995, s. 56.

W powiatach, które wchodziły w skład byłego zaboru pruskiego (niemieckiego) do 1919/1920 roku, udział Żydów wśród ogólnego odsetka ludności był niewielki i w kolejnych latach systematycznie się zmniejszał⁵. W 1921 roku największa grupa Żydów mieszkała w Żninie (140), Kcyni (109 osób), Szubinie (100), Janowcu (90), Łabiszynie (85). Stanowili odpowiednio: 3%, 2,3%, 5%, 3,9% i 4,7% ogółu mieszkańców. W kolejnych kilku latach emigracja spowodowała, że gminy żydowskie zaczęły się gwałtownie wyludniać. Przykładem służy chociażby Szubin. W pierwszych tygodniach 1921 mieszkało w Szubinie 100 Żydów, w końcu tego roku 77, w 1923 – 53, w początkach 1925 – 68, w końcu 1925 już tylko 40. W gminie żnińskiej w 1921 – 140, w 1923 – 29, w 1925 – 19. W końcu lat 30. w każdej w miejscowości mieszkało od około 20-30 do około 50-60 Żydów. Stanowili najczęściej populację liczącą od około 0,5% do około 1% ogółu mieszkańców. Tylko w przypadku Kcyni odsetek ten jest nieznacznie większy (tabele 1 i 2).

Tabela 2.

Liczebność gmin (korporacji) żydowskich na pograniczu kujawsko-wielkopolskim w latach 1921-1939

Siedziba gminy (korporacji)	1921	1923	1925	1928	1929	1930	1932	1934	1937	1938	1939
Barcin*	20	19	11		7	4	7				
Gębice**	42	18	17				15				
Janowiec***	ok.100					47	50	65			ok. 65
Kcynia*	ok.120	ok.50	ok. 45				ok.50				ok. 50
Kleczew	ok. 950		ok.800	ok.800	ok.800	ok.800	768	ok.750	ok.750		ok. 700
Kruszwica**	25	22	35				19				
Łabiszyn*	85	25	19			10	9				
Mogilno**	67	13	12			17	16				
Pakość**	37	28	30				23				
Pyzdry	ok. 450	260	250			250	240	240	232		230- -240
Skulsk	270	264	235-242	255	259		230	ok. 200	ok. 190		ok. 180
Sępca	ok. 1600			ok. 1550			1523	1132	ok. 1200		ok. 1150
Strzelno**	ok. 70					56	50				

5 APBoI, SPI, sygn. 29; *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1926, t. 10; *Drugi powszechny spis ludności z dnia 9. XII. 1931 r. Województwo poznańskie bez miasta Poznania*, Statystyka Polski. Seria C, z. 76, Warszawa 1938. W 1921 roku w powiecie strzeleńskim mieszkało 92 Żydów (stanowili 0,23% ogółu ludności), w mogileńskim 174 (0,36%), szubińskim 264 (0,57%), żnińskim 274 (0,67%), w 1931 roku w mogileńskim 158 (0,18%), szubińskim 119 (0,25%), inowrocławskim 52 (0,1%).

Siedziba gminy (korporacji)	1921	1923	1925	1928	1929	1930	1932	1934	1937	1938	1939
Szubin	ok. 100	ok. 60	ok. 50	ok. 40			ok. 40	251	257	253	253-259
Trzemeszno**	40	28	24	29			19				
Wilczyn	ok. 200	165	141			159	148	162		176	174
Zagórów	1300		ok. 1000	850	850	850	860	720			ok. 730-740
Żnin***	140	29	19				25				ok.25

* wcielone w 1932 roku do gminy żydowskiej w Szubinie

** wcielone w 1932 roku do gminy żydowskiej w Inowrocławiu

*** wcielone w 1932 roku do gminy żydowskiej w Gnieźnie

Źródło: Zob. tab. 1 oraz APB, UWPT, sygn. 4482, 4490, 4503; APPoK, SPSł, sygn. 212, 332, 233; APPoK, SPK, sygn. 1148; APBoI, Akta miasta Inowrocław (AmInowrocław), sygn. 2334; APBoI, Akta miasta Mogilno (AmMogilno), sygn. 1229; APBoI, SPM, sygn. 1121, 1124; Por.: *Dzieje Pakości...*, s. 156, 198; I. Kowalski, *Mniejszość żydowska w województwie poznańskim w latach 1918-1939*, Kronika Wielkopolski, 1995, nr 4, tab. 5, s. 1; *Dzieje Słupcy...*, s. 191; D. Dąbrowska, *Zagłada...*, tab. 13, s. 170, M. Wiśniewski, *Dzieje Skulska...*, s. 56.

Powody, które leżały u podstaw zmian demograficznym, miały uzasadnienie polityczne, społeczne i ekonomiczne. Żydzi mieszkający w powiatach szubińskim, mogileńskim, strzeleńskim, żnińskim w XIX wieku podlegali systematycznej akulturacji i asymilacji z językiem i kulturą wyrażaną w języku niemieckim. W konsekwencji traktowali siebie, oraz byli tak traktowani, w większości przypadków przez miejscowe niemieckie środowisko, za Niemców wyznania mojżeszowego. W nowej rzeczywistości, po ustaleniu traktatu wersalskiego, nie poczuli się do związków z państwowością polską. Stąd decydowali się na optowanie na rzecz Republiki Weimarskiej⁶. Ci, którzy zdecydowali się zostać w Polsce często przenieśli się do liczniejszych gmin żydowskich np. w Poznaniu czy Bydgoszczy⁷. Na miejscu

6 APBoI, AmŻnina, sygn. 542. Zarząd gminy żydowskiej w Żninie informował w 1922 roku władze zwierzchnie, że miasto opuściła większość rodzin żydowskich, które optowały na rzecz Niemiec. Wyjeżdżający najczęściej osiedlali się w Berlinie.

7 Zjawisko systematycznego odpływu Żydów z miasteczek w prowincji poznańskiej stało się zauważalne już w 2 połowie XIX wieku np. w powiecie szubińskim w 1858 roku mieszkało 2645 Żydów, stanowili (5,15%), w mogileńskim 1349 (3,6%). W 1910 roku odpowiednio: 613 (1,35 %), 382 (1%). W poszczególnych miejscowościach proces ten przebiegał z różną dynamiką np. w Strzelnie w 1852 roku mieszkało 532 Żydów (9%), 1885 – 432 (9,9%), w 1910 – 141 (2,8%), w Trzemesznie w 1852 – 490 (12,6%), w 1885 – 315 (6,6%), w 1914 – 92 (1,7%), w Gębicach w 1852 – 89 (12,3%), 1885 – 87 (8,6%), w 1910 – 37 (2,8%), w Mogilnie w 1852 – 140 (10,6%), w 1885 – 189 (7%), w 1910 – 148 (3,2%), w Pakości w 1852 – 150 (13,9%), w 1885 – 139 (7,6%), w 1910 – 61 (1,6%) – Szerzej: *Gemeindelexikon für die Regierungsbezirke Allenstein, Danzig, Merienwerder, Posen, Bromberg und Oppeln. Auf Grund der Materialien der Boltzählung vom 1 Dezember 1910*, h. 5. *Regierungsbezirk Bromberg*, Berlin 1912; T. Kawski, *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza i Pomorza w latach 1918-1942*, Toruń 2006.

pozostawały osoby starsze wiekiem, samotne, pozbawione rodzin. Dominowały liczebnie kobiety⁸. Czasem kierowano się względami ekonomicznymi. Nie chciano pozbywać się, mających czasem wielopokoleniowe tradycje, firm, przedsiębiorstw czy nieruchomości. Miejsce wyjeżdżających próbowali zająć żydowscy przybysze z głębi Polski. Jednak ich napływ był zbyt niski, by mógł zmienić niekorzystny bilans demograficzny⁹.

Względy demograficzne w istotny sposób wpływały także na rozmaite aspekty życia społecznego, politycznego, gospodarczego żydowskich zbiorowości. W powiatach byłego zaboru niemieckiego, już u zarania istnienia II Rzeczypospolitej, możemy mówić o postępującej anarchizacji życia społecznego i kulturalnego. W pewnym stopniu procesy te udało się powstrzymać w latach 30. XX wieku wraz z reformą administracji gmin żydowskich w województwach pomorskim i poznańskim. Na tym tle Żydzi z powiatu słupeckiego wykorzystali wszelkie możliwości wynikające z demokratyzacji życia w międzywojennej Polsce, nawet jeśli uwzględnimy pewne ograniczenia swobód jakie pojawiły się po przewrocie majowym oraz niekorzystnych zmian wynikających ze wzrostu postaw ksenofobicznych.

Pierwszym, najbardziej spektakularnym przejawem postępującego upadku, było dość szybkie obumieranie w powiatach szubińskim, mogileńskim, strzeleńskim i żnińskim, struktur odpowiedzialnych za funkcjonowanie żydowskich gmin (korporacji). Na obszarach tych, do 1932 roku, działało ich kilkanaście. Wprowadzona w tym roku reforma administracyjna gmin żydowskich w województwach poznańskim i pomorskim spowodowała, że ich liczba uległa ograniczeniu. Gminie w Szubinie podporządkowano, wcześniej niezależne, gminy żydowskie działające w powiatach: szubińskim (Szubin, Łabiszyn, Kcynia, Barcin, Wyrzysk, Łobżenica, Miasteczko, Mrocza, Nakło) i wyrzyskim (Nakło, Miasteczko, Mrocza, Łobżenica, Wyrzysk, Wysoka). Gminie w Inowrocławiu z powiatów: inowrocławskiego miejskiego i mogileńskiego (Inowrocław, Gniewkowo, Mogilno, Trzemeszno, Pakość, Gębice, Strzelno, Kruszwica). Gminy z powiatu żnińskiego (Janowiec, Żnin) oraz gnieźnieńskiego miejskiego, gnieźnieńskiego, wrzesińskiego (Gniezno, Witkowo, Pobiedziska, Września) znalazły się w granicach gminy żydowskiej w Gnieźnie¹⁰. Zmian nie

8 APB, SPSz, sygn. 460; APB, UWPT, sygn. 4504. Przykładem służy stan w powiecie szubińskim. W 1925 roku we wszystkich gminach żydowskich mieszkało 112 osób, w tym 68 kobiet (60,7%). W Łabiszynie w 1930 roku mieszkało 10 starych osób (w tym 2 mężczyzn oraz 2 osoby przebywające w zakładzie psychiatrycznym).

9 APB, SPSz, sygn. 461; APBoI, AmŻnin, sygn. 542. W powiecie szubińskim w 1931 roku na 94 mieszkających Żydów tzw. napływowych było tylko 22 (najwięcej w Kcyni 19). W Żninie w 1922 roku na 29 Żydów tylko 4 osoby pochodziły z byłej Kongresówki. Nieco większy udział tzw. „element” napływowy odgrywał w powiatach strzeleńskim czy mogileńskim np. w Mogilnie w 1930 roku na 20 Żydów – 16 przybyło z zewnątrz, w Kruszwyce w 1932 roku odpowiednio: 17 i 14 – szerzej: T. Kawski, *Gminy żydowskie pogranicza...*, Aneks 13, s. 345 oraz Aneks 21, s. 406-407.

10 Monitor Polski, nr 249 z 28 października 1932, poz. 32. *Rozporządzenie MWRiOP z dnia 28 września 1932 w sprawie podziału terytorialnego gmin wyznaniowych żydowskich w województwach poznańskim i pomorskim*. Plany zmiany podległości niektórych miejscowości na pograniczu wielkopolsko-kujawskim i wielkopolsko-mazowieckim inspirowane w końcu lat 30. XX wieku przez lokalne władze nie znalazły uznanie Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego np. burmistrz Gniezna w 1938 roku postulował, aby Żydów mieszkających w powiecie żnińskim oderwać od gminy żydowskiej w Gnieźnie i przyłączyć do gminy w Wągrowcu. W zamian Żydzi z powiatu

zanotowano w powiecie słupeckim, mimo jego likwidacji w początkach lat 30¹¹. Nadal funkcjonowały gminy z siedzibami w: Słupcy, Zagórowie, Kleczewie, Pyzdrach, Wilczynie, Skulsku.

W latach 20. XX wieku stałym problemem w gminach (korporacjach) żydowskich działających w byłym zaborze niemieckim była niemożność wywiązywania się z nałożonych przez ustawodawcę obowiązków¹². Gminy opuścili prawie wszyscy urzędnicy gminni. Wyjechali wszyscy rabin¹³. Pozostali nieliczni kantorzy i rzeźnicy (Kcynia, Szubin, Żnin, Janowiec), nauczyciele religii (Szubin), śludzy synagogalni (Łabiszyn)¹⁴. Władze gmin (korporacji) były zdekompletowane¹⁵. Próby kooptacji, na ogół, kończyły się fiaskiem, ponieważ liczba osób posiadających prawa wyborcze była zbyt mała¹⁶. Mimo trudności władze zwierzchnie (starostowie, wojewodowie, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego) starały się powołać rady reprezentantów (tzw. reprezentacja) i zarządy poszczególnych korporacji (gmin). Jedynie w kilku gminach, mocno zdekompletowane, władze radziłyby sobie z rozwiązywaniem bieżących problemów¹⁷. Wybory nowych władz przeprowadzono w latach 1920-1923. Mimo częstych zmian personalnych w większości gmin

mogileńskiego mieliby znaleźć się w gminie żydowskiej w Gnieźnie. Podobne plany przestawiały władze np. Kępna, Ostrzeszowa czy Wielunia - Archiwum Państwowe w Kaliszu (APK), Akta miasta Kobylina, sygn. 93; APBoI, SPM, sygn. 1121.

- 11 Jego obszar wcielono do powiatu konińskiego. Podobny los spotkał powiat strzeleński, który został włączony do powiatu mogileńskiego.
- 12 Gminy (korporacje) żydowskie na tych terenach działały w oparciu o pruskie przepisy z 23 lipca 1847 i 30 czerwca 1882 roku. Potwierdził ich obowiązywanie wojewoda poznański rozporządzeniem z 8 kwietnia 1921 roku. Ujednolicono je dopiero w latach 1927-1932/1933.
- 13 Sytuacja ta była typowa dla całej Wielkopolski. W województwie poznańskim, z pewnymi przerwami, tylko kilka gmin (Gniezno, Kępno, Leszno, Bydgoszcz, Inowrocław, Poznań) utrzymywało rabina przez cały okres międzywojenny – APK, AmKępna, sygn. 184, APK, Starostwo Powiatowe w Koźminie 1919-1939, sygn. 33; T. Kawski, *Rabini na Pomorzu, Kujawach i Ziemi Dobrzyńskiej w latach 1918/20-1939* (maszynopis złożony do druku).
- 14 APBoI, SPM, sygn. 105, 1124; APB, SPSz, sygn. 460, 461; APB, AmSzubin, sygn. 739; APBoI, AmJanowiec, sygn. 91.
- 15 APBoI, SPM, sygn. 709. W Pakości gmina (korporacja) była administrowana, aż do 13 lutego 1922 roku, przez zarząd (3 członków i 2 zastępców), który wyłoniono w 1909 roku. Planowane w 1915 roku wybory nie odbyły się ze względu na mobilizację mężczyzn do armii. W czerwcu 1921 zarząd składał się tylko z 1 członka i 2 zastępców. W Pakości i Mogilnie zarząd składał się z 3 członków i 2 zastępców.
- 16 APBoI, SPM, sygn. 691, 709. W Mogilnie w marcu 1933 roku tylko 3 Żydów posiadało prawa wyborcze, w Pakości 7.
- 17 W świetle przepisów ustawy z 1874 roku na czele gmin (korporacji) stał zarząd złożony z co najmniej z 3 członków oraz 9 osobowa reprezentacja. Szczegółowe wielkości określały jednostkowo statuty poszczególnych korporacji (przepisy z 1847 roku). W sytuacji systematycznego zmniejszania się liczby członków poszczególnych gmin dopuszczano możliwość ograniczania liczby członków reprezentacji a nawet przekazania ich kompetencji zgromadzeniom ogólnym (rozporządzenia z 19 kwietnia 1854 i 1 lipca 1879 roku). Zastosowanie przepisów dawało możliwość, przy dobrej woli członków korporacji, dość sprawnego administrowania gminą. Przykładem służy np. sytuacja w Janowcu. Aż do reformy administracji gminnej w latach 30. XX wieku systematycznie, co 6 lat, przeprowadzano wybory do zarządu mimo przekazania kompetencji zgromadzeniom ogólnemu. Prowadzono także regularną gospodarkę budżetową – APBoI, AmJanowiec, sygn. 90, 91.

przetrwaly do końca lat 20. lub początków lat 30.¹⁸. W kilku gminach, aż do lat 30. XX wieku, nie wybierano nowych władz, co w praktyce oznaczało ich upadek (Łabiszyn, Mogilno, Barcin, Kcynia, Żnin)¹⁹.

Czasem dążenie do normalizacji sytuacji prawnej gmin ze strony organów zwierzchnich oraz samych mieszkańców prowadziło do nieporozumień. W Mogilnie, w grudniu 1922 roku, miejscowi Żydzi ogłosili jej samorozwiązanie. Wyrazili chęć przyłączenia się do gminy (korporacji) w Gnieźnie. Decyzji tej nie uznał wojewoda w styczniu 1924 roku²⁰. W 1931 roku, po kilku latach przerwy, także w Mogilnie powołano nowy zarząd. W jego składzie znaleźli się praktycznie wszyscy mężczyźni mogący objąć powierzone im urzędy. Wojewoda dopatrywał się jednak błędów proceduralnych i unieważnił wybory 31 kwietnia 1931 roku. Wskazał, że na trzech członkach zarządu ciążyły zarzuty: bliskiego pokrewieństwa, wyrok za bigamię i zbyt młody wiek (nie ukończenie 30 roku życia)²¹. W Janowcu, w zarządzie wyłonionym w sierpniu 1930 roku, znaleźli się także blisko spokrewnieni Gustaw i Sally Kiewe. W tym przypadku władze zwierzchnie nie czyniły przeszkód w przejściu przez nich obowiązków²².

W Kruszwicy by zapewnić pozostałym członkom możliwość korzystania z instytucji gminnych i uchronić jej majątek przed przejściem przez skarb państwa zarząd zawarł z przedstawicielami gminy inowrocławskiej L. Levy i Baruchem Wienerem akt dzierżawy (obowiązujący do 1 lipca 1948 roku) synagogi, domu mieszkalnego i cmentarza. Po ograniczeniu autonomii gmina zaczęła pogrążyć się w chaosie finansowym i administracyjnym. Symbolem upadku było zrzeczenie się przewodniczenia gminie przez Salo Pieterkowskiego, który przekazał, w sposób niezgodny z prawem, obowiązki 30 lipca 1925 roku Bercie Unger²³.

Prowadzenie właściwej gospodarki budżetowej oraz zarządzanie majątkiem gminnym (korporacyjnym) najczęściej także było utrudnione. W kilku przypadkach konsekwencją było zaniechanie, na poziomie gminy (korporacji), świadczenia usług religijnych. Zamykano synagogi (Trzemeszno). Nie odprawiano nabożeństw w synagogach (Mogilno, Barcin). Likwidowano żydowskie szkolnictwo (np. Żydowska Szkoła Ludowa w Pakości, Szubinie, Żninie) czy organizacje: Izraelickie Towarzystwo Kobiet (Trzemeszno, Mogilno, Kcynia), Izraelicki Związek Towarzyski (Trzemeszno). Inne, mimo że formalnie istniały, nie przejawiały aktywności, np.

18 APBoI, SPM, sygn. 691, 709, 1152; APBoI, AmMogilno, sygn. 1229; APB, UWPT, sygn. 4504; APBoI, AmKruszwica, sygn. 315; APBoI, SPSt, sygn. 84, 183; APB, SPSz, sygn. 460, 462. Wybory w Pakości przeprowadzono w lutym 1922 roku i marcu 1933, Mogilnie w marcu 1931 roku, Trzemesznie we wrześniu 1922 i maju 1929 roku, Barcinie w 1930 roku, Kruszwicy w czerwcu 1920 roku, maju 1928 i październiku 1932 roku, Strzelnie we wrześniu 1921 i sierpniu lub wrześniu 1930 roku, Kcyni w sierpniu i wrześniu 1921 oraz lipcu 1928 roku.

19 APB, UWPT, sygn. 4504; APBoI, AmMogilno, sygn. 1229; APBoI, AmŻnin, sygn. 14, 452. Formalnie wojewoda w 1922 roku rozwiązał gminy (korporacje) żydowskie w Żninie i Kcyni. Jednak jak się wydaje MWRiOP nie zatwierdziło tych decyzji. W kolejnych latach zachowały się ślady działalności gmin (korporacji) – APBoI, AmŻnin, sygn. 14; T. Kawski, *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza i Pomorza...*, s. 85-87.

20 APBoI, SPM, sygn. 788, 1157.

21 APBoI, AmMogilno, sygn. 1229.

22 APBoI, AmJanowiec, sygn. 91.

23 APBoI, AmKruszwica, sygn. 315.

Izraelskie Stowarzyszenie dla Pielęgnowania Chorych (Mogilno), Izraelskie Stowarzyszenie Pogrzebowe „Chewra Kadisza” (Kcynia), Związek Żydowskiej Historii i Literatury (Strzelno)²⁴.

Chcący przestrzegać przepisów rytualnych Żydzi starali się sprowadzać w razie potrzeby rzeźników i kantorów z ościennych miejscowości np. Łabiszyn „obsługiwał” dorywczo rzeźnik z Szubina, Kcynię – kantor i rzeźnik ze Żnina, Kruszwicę – rabin i rzeźnik z Inowrocławia, Mogilno i Trzemeszno – rabin i rzeźnik z Gniezna. Koszty ich dojazdu i posługi opłacano początkowo ze środków gmin (korporacji) a następnie indywidualnie²⁵. Na co dzień najprostsze obowiązki religijne pełnił jeden z cieszących się powszechnym szacunkiem mężczyzn. W Trzemesznie bezpłatnie nauczał religii, kierował nabożeństwami w święta i szabat Abraham Spieldoch. Zajmował się także w razie potrzeby zbieraniem dobrowolnych składek opłacanych przez członków gminy. W większości gmin nauczaniem religii zajmowali się wyłącznie rodzice²⁶.

Mimo rozlicznych trudności sytuacja finansowa, mimo ogólnej zapaści życia gminnego, pozostawała w krótkim okresie względnie dobra²⁷. Na stan ten składały się rozmaite czynniki. Zmniejszenie ilości członków gmin generowało mniejsze koszty. Stosowanie zasady solidarności przejawiające się m. in. we wspieraniu finansowym gmin przez byłych członków którzy emigrowali, pozwalało na zaspokajanie bieżących potrzeb. W razie trudności radzono sobie doraźnie np. wysprzedając składniki majątku gminnego. W Barcinie w latach 1919-1920 sprzęty liturgiczne zostały odsprzedane Żydom w Łodzi, część wywieziono w nieznanym kierunku. W 1929 roku przekazano, chcąc uchronić go przed postępującą dewastacją, budynek synagogi miastu na potrzeby ochronki miejskiej. W Łabiszynie Żydzi bezprawnie wycinali stary drzewostan na cmentarzu żydowskich. Odmówili jednak sprzedaży budynki synagogi na potrzeby sali gimnastycznej²⁸.

W kolejnych latach istnienia II Rzeczypospolitej sytuacja finansowa gmin (korporacji) stawała się coraz gorsza. Dotacje przesyłane zza granicy z roku na rok stawały się coraz niższe. Pomoc ta, jak zauważano w Szubinie, Żninie i Kcyni, stopniowo stawała się coraz rzadsza i zanikała²⁹. W dłuższej perspektywie koszty stałe, związane głównie z remontami i naprawami składników majątku nieruchomości, stawały się coraz wyższe. Stan finansów gminnych uniemożliwiał bieżące naprawy. Gminy, w latach 1923-1925, zaprzestały prowadzenia bieżącej działalności budżetowej³⁰. Powrócono do tej zasady w końcu lat 20 i w latach 30. XX wieku.

24 APB, UWPT, sygn. 4504; APBoI, APMogilno, sygn. 105; APB, AmSzubin, sygn. 739; APBoI, AmMogilno, sygn. 1229; APBoI, AmŻnin, sygn. 878; A. Heppner, I. Herzberg, *Aus Vergangenheit...*, passim; A. Warschauer, *Geschichte...*, s. 56; A. Warschauer, *Historia...*, passim; *Dzieje Trzemeszna*, red. Cz. Łuczak, Poznań 2002, s. 158.

25 APB, SPSz, sygn. 460; APBoI, AmKruszwica, sygn. 315; APBoI, SPM, sygn. 1153.

26 APBoI, SPM, sygn. 1152; APBoI, AmKruszwica, sygn. 315.

27 Stan majątkowy gmin żydowskich w byłym zaborze niemieckim był lepszy niż w gminach byłego zaboru rosyjskiego – Por. T. Kawski, *Inwentarze gmin żydowskich z Pomorza i Wielkopolski wschodniej w okresie międzywojennym (1918/20-1939)*, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 2006, nr 1, s. 73-96.

28 APB, UWPT, sygn. 4504.

29 APB, SPSz, sygn. 460; APBoI, AmŻnin, sygn. 548.

30 APBoI, SPM, sygn. 788; APBoI, SPSt, sygn. 183; APBoI, AmKruszwica, sygn. 315.

Bilans po stronie dochodowej i rozchodowej najczęściej, przy minimalizacji kosztów na remonty, był dodatni³¹. W Żninie i Kcyni problem utrzymania w należytym stanie nieruchomości miejscowi Żydzi starali się rozwiązać przekazując miastu część gruntów należących do gmin (korporacji) w zamian za obowiązek utrzymania w należytym stanie cmentarzy żydowskich. Umowa przewidywała, że po sprzedaży nieruchomości gminnych pozyskane środki zostaną wykorzystane na naprawę murów cmentarnych, spłatę długów i dożywotnie utrzymanie ubogich Żydów będących na utrzymaniu gmin³².

Gwałtownie postępujące wyludnienie gmin pociągało za sobą szereg trudności natury proceduralnej. Wyjeżdżający członkowie władz gminnych często wywozili z sobą szereg dokumentów, co znacznie komplikowało prace w następnych latach³³.

W gminach gdzie sytuacja nie rokowała nadziei na sanację władze zwierzchnie, w oparciu o przepisy ustawy z 23 lipca 1847 roku, powoływały komisarzy, którzy zawiadywali majątkiem gminnym. Przy ich obsadzie starano się powoływać na ten urząd członka gminy. Gdy było to niemożliwe urzędników miejskich np. burmistrza³⁴. Komisarzy mianowano w Szubinie (grudzień 1930 roku - Abraham Meyer), Łabiszynie (październik 1922 - burmistrz miasta), Barcinie (listopad 1930 - burmistrz miasta), Strzelnie (sierpień 1930), Kruszwicy 15 marca 1932 roku (burmistrz miasta) oraz prawdopodobnie Żninie (1931)³⁵. Obok bieżących spraw zajmowali się, od końca lat 20. XX wieku, przygotowaniem do sprawnego wdrożenia reformy administracji gmin żydowskich. Ostatecznie podporządkowanie gminie inowrocławskiej, szubińskiej i gnieźnieńskiej w latach 30. XX wieku ościennych gmin żydowskich unormowało wiele aspektów życia religijnego i politycznego. Stałymi, najczęściej co kwartał, stały się wizyty rabina. W czasie świąt, zwłaszcza jesiennych, dojeżdżający kantorzy pomocniczy odprawiali nabożeństwa. Jeśli lokalnie uznawano za konieczne częstsze odprawienie nabożeństwa usługę opłacano jednorazowo. Zapewniano stały dostęp do koszerne go mięsa. Rzezactwem parali się kantorzy, którzy raz w tygodniu odwiedzali każdą miejscowość. Rzezak Szlingenbaum obsługiwał Inowrocław, Gniewkowo, Kruszwicę i Pakość, zaś Dawidowicz: Strzelno, Mogilno i Trzemeszno³⁶. Zmiany administracyjne wywoływały pewne tarcia wewnątrz społeczności. Jaka była ich skala pozostaje kwestią otwartą. Wydaje się, że miejscowe społeczności reagowały mniej emocjonalnie niż ich pobratymcy z sąsied-

31 APBoI, SPSt, sygn. 183. Przykładem służy np. budżet w Strzelnie. W roku obrachunkowym 1927/1928 wykazał po stronie dochodowej 2065.88 zł i 1874.83 zł po rozchodowej, w 1928/1929 i 1929/1930 analogicznie: 1935.28 zł i 1812.28 zł oraz 3265.32 zł i 3105.91 zł.

32 APBoI, AmŻnin, sygn. 14, 452.

33 APBoI, SPM, sygn. 788; APBoI, AmJanowiec, sygn. 91; APBoI, SPSt, sygn. 183. Przykładem służy np. Trzemeszno. Statut korporacji oraz szereg dokumentów z archiwum gminnego wywiózł były przewodniczący rady reprezentantów Adolf Warschauer. Także gminy (korporacje) w Janowcu i Strzelnie nie posiadało statutów, które zaginęły lub zostały wywiezione.

34 APBoI, AmInowrocław, sygn. 2334. *Okólnik wojewody poznańskiego do starostów powiatowych w przedmiocie uregulowania stosunków prawnych gmin wyznaniowych żydowskich w b. dzielnicy pruskiej z 27 czerwca 1930 roku.*

35 APB, SPSz, sygn. 461; APBoI, SPSt, sygn. 183; APB, UWPT, sygn. 4504; APBoI, AmŻnin, sygn. 14. Działalność komisarzy najczęściej przyczyniała się do poprawy sytuacji finansowej gmin np. w Barcinie spłacono ciężące na synagodze obciążenie hipoteczne na sumę 434.08 zł.

36 APB, UWPT, sygn. 4491.

nich powiatów np. wyrzyskim czy wągrowieckim³⁷. Choć nie obyło się w pierwszym okresie bez zadrażeń. Dały o sobie znać już w 1933 roku przy okazji pierwszych wyborów zgodnych z przepisami z 1927 roku, które określały jednolity ustroj gmin żydowskich w całej Rzeczypospolitej z wyjątkiem województwa śląskiego³⁸.

Wybory w nowo erygowanych gminach: szubińskiej, inowrocławskiej i gnieźnieńskiej przeprowadzono 14 maja 1933 roku. Nowa rzeczywistość ustrojowa, zmiana praw własności oraz spory między Żydami miejscowymi a napływowymi, generowały napięcia. W gminie szubińskiej pojawił się problem z obsadą funkcji przewodniczącego zarządu. Wybrano 6 czerwca 1933 roku Meyera Jacoby. Przeciwno wynikom wyborów zgłosili sprzeciw Żydzi z Łobzenicy. Była to konsekwencja rozłamu, do jakiego doszło w Łobzenicy, gdzie powstały dwie antagonistyczne grupy. Jedni opowiedzieli się za kantorem Majerem Bendzelem, drugim zwalczającym kantora, przewodnił Pinkus Fritz³⁹. Także początki administrowania nowoutworzoną gminą były trudne. Wszystkie zarządy rozwiązywanych gmin zarzucały bezprawne przywłaszczenie pieniędzy przez gminę szubińską. Wyjaśnienia wojewoda, który wskazywał, że była to konsekwencja utworzenia jednej gminy, przynosiło niewielki skutek⁴⁰. Emocje stopniowo straciły na ostrości. Świadczyły o tym wyniki kolejnych wyborów, które odbyły się w dniu 13 czerwca 1937 roku. Skład osobowy nowych zarządów uległ niewielkim zmianom. W gminach w Inowrocławiu i Szubinie wystawiono listy kompromisowe. Tylko w Gnieźnie odroczone termin wyborów⁴¹. Postępowała także normalizacja finansowa (tabele 3 i 4) oraz uspokojenie tarć między antagonistycznymi grupami. W gminie inowrocławskiej rabin Stanisław Simon doprowadził do powołania w Inowrocławiu Towarzystwa Kultury Żydowskiej, w którym zgodnie współdziałali Żydzi niemieccy i napływowi⁴².

37 Archiwum Państwowe w Poznaniu (APP), Urząd Wojewódzki Poznański 1919-1939 (UWP), sygn. 5700, Sprawozdania wojewody poznańskiego z życia mniejszości narodowych za rok 1937; Por. np.: T. Kawski, *Mniejszość żydowska na Krajnie w XIX i XX wieku*, [w:] *Dziedzictwo kulturowe na Krajnie i Pałukach. Wybrane problemy z dziejów Krajny Nakielskiej (związki Krajny z Pałukami)*, Nakło nad Notecią 2004, s. 217-245; T. Kawski, *Żydzi kujawsko-dobrzyńscy w latach 1918-1950*, Toruń 2006.

38 Ustawodawca podzielił gminy na małe – liczące poniżej 5000 członków i wielkie. W tych pierwszych zarząd pełnił jednocześnie funkcje ustawodawcze i wykonawcze. W gminach wielkich stanowieniem przepisów zajmowała się rada a ich wykonywaniem zarząd. Liczba członków zarządu w gminach małych została ustalona na 4 osoby, następnie 8 osób, w gminach wielkich skład zarządu i rady określały jednostkowo odrębne przepisy.

39 APBoI, AmKruszwica, sygn. 315; APB, UWPT, sygn. 4504; APB, Starostwo Powiatowe Wyrzyskie 1920-1939, sygn. 59. Strony konfliktu obrzucały się inwektywami np. rozsiewano pogłoski jakoby Bendzel trudnił się stręczycielstwem, a w 1920 roku posądzano go o konspiracyjność z bolszewikami i szpiegostwo. Zarzucano mu, że siłą z pomocą ślusarza otworzył synagogę w dniu 31 maja 1933 roku.

40 APB, UWPT, sygn. 4483, 4504.

41 APP, UWP, sygn. 4483, 4491, 4503, 5449, 5700.

42 APB, UWPT, sygn. 4485, 4504, 4508; T. Łaszkiwicz, *Żydzi w Inowrocławiu...*, s. 20, 23-24.

Tabela 3.

Struktura dochodów budżetowych gmin żydowskich w Inowrocławiu i Szubinie w latach 1933-1939

Dział	Gmina Inowrocław			Gmina Szubin		
	1933	1934	1939	1933	1935	1937
Składki	66,9	67,4	65,5	47,4	51,9	43,4
Ubój	1,1	-	5,0	-	0,1	0,1
Cmentarze	0,8	1,7	0,4	-	-	-
Synagogi	9,1	7,9	6,1	-	-	-
Inne	22,1	23,0	23,0	52,6	48,0	56,5
Razem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Źródło: T. Kawski, *Żydzi kujawsko-dobrzyńscy...*, tab. 29, s. 137

Tabela 4.

Struktura wydatków budżetowych gmin żydowskich w Inowrocławiu i Szubinie w latach 1933-1939

Dział	Gmina Inowrocław			Gmina Szubin		
	1933	1934	1939	1933	1935	1937
Rabini	28,0	20,7	20,1	2,9	0,6	0,5
Rzezacy	8,1	8,1	9,8	-	-	-
Szkolnictwo	3,5	2,6	0,6	-	-	-
Inne koszty gminne	1,8	5,4	13,4	50,3	48,8	52,4
Utrzymanie zabudowań	31,8	34,9	29,9	7,8	13,0	13,9
Wydatki rzeczowe	1,9	5,4	4,2	4,6	3,6	4,0
Charytatywne	10,9	6,8	10,5	5,8	2,5	6,0
Inne	13,9	16,1	11,5	28,6	31,5	23,2
Razem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Źródło: T. Kawski, *Żydzi kujawsko-dobrzyńscy...*, tab. 30, s. 138.

Niewiele można powiedzieć o strukturze społeczno-zawodowej Żydów mieszkających w powiatach byłego zaboru niemieckiego. Ruchy migracyjne zaburzyły tradycyjny układ⁴³. Bliższych danych dostarczają spisy płatników składek gminnych z końca lat 30. XX wieku z gmin żydowskich z Szubina i Inowrocławia. Z handlu i usług utrzymywało się 70% płatników, z rzemiosła i przemysłu około 10%, z posiadanych kapitałów i nieruchomości około 10%, z wykonywania zawodów lekarza, urzędnika około 5%, rolnictwa niespełna 0,5%, innych zawodów około 4,5%⁴⁴.

43 W latach 20. XX wieku dysponujemy jedynie fragmentarycznymi danymi dla kilku miejscowości pogranicza. Przykładem służy Żnin. W grudniu 1922 roku mieszkało w gminie 29 osób. Czynnych zawodowo było 9 (4 handlarzy, 1 rolnik, 1 służąca, 1 robotnik, 1 robotnica, 1 kantor), biernych 20 – APBoI, AmŻnin, sygn. 452.

44 APB, UWPT, sygn. 4491.

Żydzi w pogranicznych powiatach pogranicza byłego zaboru niemieckiego odgrywali rolę śladową w życiu gospodarczym. Jednak mając na uwadze fakt, że stanowili poniżej 1% ogółu ludności ich udział w gospodarce był ponadprzeciętny. W powiecie mogileńskim w 1934 roku byli właścicielami 2 przedsiębiorstw przemysłowych (1,2%), 4 rzemieślniczych (0,5%), 23 handlowych (3,8%)⁴⁵. Wśród większych przedsiębiorstw przemysłowych działających w regionie, których właścicielami byli Żydzi, należy wymienić kopalnię wapienia „Wapienniki Wapienno” w Wapienniu koło Barcina. Jej właścicielem był jeden z najzamożniejszych mieszkańców regionu Leopold Levy mieszkający w Inowrocławiu⁴⁶. Olbrzymia większość czynnych zawodowo zajmowała się handlem. Jego zakres był różny. Miejscowi, niemieccy, Żydzi najczęściej prowadzili handel na większą skalę np. Philips Salinger (skład towarów kolonialnych, handel zbożem i żelazem) z Janowca. Większość prowadziła interesy na niewielką skalę. Żydzi napływowi dominowali w handlu ulicznym i domokrężnym⁴⁷.

Inny obraz życia społecznego a zwłaszcza politycznego prezentują społeczności żydowskie zamieszkujące w powiecie słupeckim. Pewne cechy pozostawały jednak wspólne dla Żydów z byłego zaboru niemieckiego i rosyjskiego. Społeczeństwem pozostawał judaizm, mimo odmiennych rytów (reformowany i tradycyjny). Zbliżona była struktura społeczno-zawodowa, nadreprezentatywność widoczna w pewnych profesjach, sposób organizacji przestrzeni miejskich, czy problem antysemityzmu.

Strukturę społeczno-zawodową należy uznać za typową. Wobec braku pełnych danych należy posłużyć się danymi o charakterze pomocniczym, obarczonym pewnym błędem, niemniej oddającym specyfikę tej zbiorowości. Struktura zawodowa głosujących w wyborach 1924 roku w Słupcy. Na 158 mężczyzn odnaleźć można 97 kupców, 15 krawców, 6 handlarzy, 3 zegarmistrzów, 3 właścicieli domów, 3 piekarzy, 3 furmanów, 3 na utrzymaniu dzieci, 2 mieszkających „przy rodzicach”, 2 szewców, 2 fotografów, 2 rzeźników, 2 czapników, 1 blacharza, 1 buchaltera, 1 olejnika, 1 dentystę, 1 osobę prowadzącą biuro porad, 1 szklarza. Bez zajęcia pozostawało 9 osób⁴⁸. Uogólniając. Z handlu i usług czerpało źródło utrzymania 65% ogółu, z rzemiosła 20%, innych zawodów 15%. Podobnie było w Kleczewie. W spisie wyborców do zarządu gminy z 1 lipca 1924 roku znalazły się 73 osoby (53%) utrzymujące się z wykonywania zawodów związanych z handlem i usługami, 44 rzemiosła (32%), 10 innych profesji (7%), 11 rolnictwa (8%)⁴⁹. W Skulsku odpowiednio: 36 (78%), rzemiosła 7 (15%), 3 (7%), z rolnictwa żadna osoba⁵⁰.

Udział Żydów w życiu gospodarczym poszczególnych miast i osad, mimo pewnych różnic, był zauważalny. Praktycznie wszędzie Żydzi stanowili, zwłaszcza w han-

45 T. Kawski, *Żydzi kujawsko-dobrzyńscy...*, s. 59-61.

46 APB, SPSz, sygn. 98. Szerzej o rodzinie Levych – T. Łaszkiwicz, *Żydzi...*, passim.

47 APBoI, AmJanowiec, sygn. 91; T. Kawski, *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza i Pomorza...*, passim.

48 APPoK, SPSł, sygn. 217.

49 APPoK, SPSł, sygn. 227. Uprawnieni reprezentowali zawody: handlarz 47 osób, fotograf 1, rymarz 2, krawiec 2, czapnik 3, kupiec 26, krawiec 27, nauczyciel 2, rolnik 3, piekarz 3, rzeźak 1, rybak 8, rzeźnik 2, rabin 1, blacharz 4, nieustalone 6.

50 APPoK, SPSł, sygn. 217.

dłu i pewnych branżach produkcji przemysłowej, zbiorowość dominującą. W wykazie zakładów przemysłowo - handlowych w Zagórowie z 1922 roku figuruje 208 firm. Właścicielami 76 (36,5%) byli Żydzi. W analogicznym spisie ze Słupcy na 74 – 23 (31,1%)⁵¹. W Kleczewie w spisie osób zajmujących się handlem i przemysłem z 1919 roku 20 firm z 34 istniejących należało do Żydów (59%). W podobnym wykazie rzemieślników z 1920 roku na 40 warsztatów do Żydów należało 13 (32,5%)⁵². Żydzi mieli także pewien udział we własności nieruchomości w miastach i osadach np. w Kleczewie w 1918 roku byli właścicielami 65 budynków na 236 istniejących w mieście (27,5%)⁵³.

Wśród większych przedsiębiorstw przemysłowych w początkach lat 20. XX wieku należy wymienić działającą w Kleczewie garbarnię Majera Jakubowskiego i Icka Dyndela, mleczarnię Szmaji Fogla i spółki, olejarnie: Joska Łabuszyńskiego i Moszka Weingarta, elektrownię Abrama Ettingera i Majera Krotowskiego. Pod Pyzdrami we wsi Rataje działał młyn motorowy Markusa Nelkena (zatrudniał 14 pracowników), w gminie Grodziec: tartak Gelbarta, w gminie Szymanowice olejarnia Chaima Arbuza. W Słupcy młyny prowadzili: Sucher Wajswelner, Dawid Jakubowski młyn, olejarnie: Lejb Nasielski, Szmul Poznański, garbarnie: Leon Sonenberg, Lejb Szwarz, kaszarnie: Izrael Szklamowski, Lajb Szwarz⁵⁴. W każdej z miast i osad Żydzi prowadzili piekarnie⁵⁵, rzeźnie⁵⁶. W kilku branżach rzemieślniczych takich jak krawiectwo, szewstwo, blacharstwo, czapnictwo, cukiernictwo, zegarmistrzostwie, często byli monopolistami⁵⁷. Wydobyciem torfu i węgla brunatnego zajmowali się: Ruchla Psipsie i Ziskind Pregler w Kleczewa. Ciekawie prezentuje się dość znaczny udział Żydów utrzymujących się z pracy na roli w gminie kleczewskiej⁵⁸. W innych gminach mieszkali pojedynczy właściciele majątków ziemskich (Jakub Wolman – folwark Goranin, Adam Iwańczyk - Siernicze, Leopold Piekarski - Złotków, Gustaw Piekarski - Kaliska, Rywen Nelken - Łąd, Fajwisz Nelken - Kopojno) czy gospodarstw rolnych (Szmaja Figiel, Icek Figiel, Efroim Kaźmierczak)⁵⁹.

Nową sytuacją, zestawiając ją z sytuacją w gminach (korporacjach) byłego zaboru niemieckiego, był rozkwit życia politycznego w gminach żydowskich działających w powiecie słupeckim. Jego początki sięgały przełomu XIX i XX wieku. Jednak dopiero w okresie trwania I wojny światowej i w okresie międzywojennym datujemy ich najpełniejszy rozwój.

51 APPoK, SPSł, sygn. 253.

52 APPoK, Akta miasta Kleczew (AmKleczew), sygn. 451.

53 APPoK, AmKleczew, sygn. 456.

54 APPoK, SPSł, sygn. 251, 252, 253; APPoK, AmKleczew, sygn. 451, 459.

55 APPoK, SPSł, sygn. 252. Piekarnie w powiecie słupeckim w 1928 roku prowadzili w Słupcy: Towje Winter, Ber Lejzor Sztajer, Symche Ryczke, w Zagórowie: Lemel Prost, Szmul Sendowski, Ruchla Bauman, w Kleczewie: Josek Chaba, Mojsze Lewkowicz, Mojsze Krzyżanowski, w Pyzdrach: Szlama Helfgott, w Wilczynie: Hersz Bekler, Jakub Korn.

56 APPoK, SPSł, sygn. 253. Przykładowo w 1922 roku rzeźnictwem w Słupcy parali się Icek Ogródowski (od 1910 roku), Michał Ogródowski (od 1921), Dawid Ogródowski (od 1892).

57 APPoK, SPSł, sygn. 253.

58 APPoK, SPSł, sygn. 251, 252; APPoK, AmKleczew, sygn. 451, 459.

59 APPoK, SPK, sygn. 380, 1148; APPoK, SPSł, sygn. 217, 228, 232, 233.

Mieszkający na tym terenie Żydzi reprezentowali szerokie spektrum poglądów politycznych. Największymi wpływami cieszyli się zwolennicy środowisk ortodoksyjnych oraz syjonistycznych. To pierwsze, było reprezentowało głównie przez zwolenników „Szlojmej Emunei Isroel” (Organizacja Żydów Ortodoksów w Polsce „Agudath Isroel”), w którym istotną rolę odrywali chasydzi Góry Kalwarii oraz środowisko tzw. bezpartyjnych religijnych Żydów. Jego członkowie tworzyli zróżnicowaną grupę. Byli wśród nich chasydzi różnorodnych odłamów oraz wszyscy, którzy uważali, że Tradycja i restrykcyjne przestrzeganie kanonu judaizmu, jest podstawowym obowiązkiem każdego Żyda. Stąd bezpardonowo zwalczali wszelkie przejawy asymilacji, akulturacji, zeświecczenia i laicyzacji. Oddziały „Agudy” formalnie istniały w Zagórowie, Słupcy, Wilczynie i prawdopodobnie Pyzdrach. W pozostałych miejscowościach jej zwolennicy, podobnie jak bezpartyjni ortodoksi, tworzyli nieformalne struktury związane z różnorodnymi organizacjami religijnymi (bractwami, domami modlitw), gospodarczymi czy zawodowymi. Znacznie bardziej złożoną strukturę tworzyły ugrupowania odwołujące się do idei narodowej – syjonizmu. Programowo najbliższej tradycyjnej ortodoksji stali zwolennicy syntezy syjonizmu i ortodoksji zgrupowani w Centrum Duchowym „Mizrachi” (Organizacji Syjonistów Ortodoksów „Mizrachi”). Centrową pozycję zajmowała Organizacja Syjonistyczna w Polsce (Ogólni Syjoniści), której oddziały, podobnie jak „Mizrachi”, istniały prawdopodobnie we wszystkich większych miejscowościach powiatu. Znacznie mniejszą rolę odgrywali syjoniści odwołujący się także do ideologii lewicowej. Radykalni grupowali się w Żydowskiej Socjalistyczno-Demokratycznej Partii Robotniczej w Polsce („Poalej Syjon-Lewica”). Jej aktywiści dawali o sobie znać głównie na terenie Skulska. Bardziej umiarkowany program głosili członkowie Żydowskiej Socjalistycznej Partii Robotniczej „Poalej Syjon” („Poalej Syjon Prawica”) działający w Skulsku i Słupsku. Radykalny program, odwołujący się do stosowania wszelkich metod prowadzących do stworzenia własnego państwa żydowskiego w Palestynie, głosili zwolennicy syjonizmu rewizjonizmu skupieni w Związku Syjonistów Rewizjonistów „Brith Hazohar” (Pyzdry, Skulsk, Zagórow). Krańcowo odmienne poglądy reprezentowali zwolennicy Żydowskiej Partii Ludowej (folkiesi), których oddział istniał tylko w Słupcy. W opozycji do wszystkich wymienionych środowisk pozostawali członkowie Ogólnożydowskiego Związku Robotniczego „Bund” w Polsce prowadzący działalność na terenie Słupcy. Poza żydowskimi ugrupowaniami część Żydów działała w strukturach Polskiej Partii Socjalistycznej, Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem czy Komunistycznej Partii Robotniczej Polski (Komunistycznej Partii Polski)⁶⁰. Cechą charakterystyczną oblicza politycznego żydowskiej społeczności w powiecie słupckim jest brak informacji o istnieniu Syjonistycznej Partii Pracy „Hitachduth” oraz jakichkolwiek wpływach asymilatorów. Posiłkując się danymi o wpływach politycznych w zarządach gmin żydowskich (tabela 5) możemy w dużym uproszczeniu wskazać na rolę i znaczenie każdego z ugrupowań oraz ewolucję postaw i preferencji politycznych wyborców.

60 APPoK, SPSI, sygn. 83, 87, 92, 93, 199; APPoK, SPK, sygn. 379, 383; APPoK, Komenda Powiatowa Policji Państwowej w Słupcy 1919-1932 (KPP-SI), sygn. 24.

Tabela 5.

Struktura wpływów politycznych w zarządach gmin żydowskich
w powiecie słupeckim w latach 1924-1939

Ugrupowanie	Kadencja 1924 -1931	%	Kadencja 1931-1936*	%	Kadencja 1936-1939*	%
„Szlojmej Emunej Isroel” („Aguda Izrael”)	5	20,8	14	29,1	15	31,2
Bezpartyjni religijni Żydzi	4	16,7	8	16,7	8	16,7
„Mizrachi”	3	12,5	6	12,5	5	10,4
Syjniści	8	33,3	14	29,2	16	33,3
Środowiska kupieckie	3	12,5	2	4,2	-	-
Środowiska rzemieślnicze	1	4,2	4	8,3	-	-
Folkiści	-	-	-	-	3	6,3
„Bund”	-	-	-	-	1	2,1
Razem	24	100,0	48	100,0	48	100,0

* w Kleczewie zarząd rozwiązano w 1931 roku. Wybory przeprowadzono 26 sierpnia 1933. Nie przeprowadzono nowych wyborów do 1939 roku. Wpływy polityczne przedstawiały się następująco: „Mizrachi” – 4 mandaty, ortodoksi – 3, syjniści 1.

Źródło: APPoK, SPSł, sygn. 200, 217, 225, 233; APPoK, SPK, sygn. 382, 383, 385, 391.

Wskazanie na środowiska dominujące w życiu politycznym gmin żydowskich, do wyborów 1924 roku, jest znacznie utrudnione. Zachowały się jedynie dane dla gmin w Słupcy i Pyzdrach. W obu przypadkach czteroosobowymi zarządami kierowali zwolennicy ortodoksji, bezpartyjni ortodoksi lub bezpartyjni. Ich rola i pozycja nie dość, że nie zostały niezachwiane przez cały okres międzywojenny, to wpływy wzrosły z 37,5% w 1924 roku do 47,9% w wyborach 1936 roku. Równie stałym poparciem cieszyli zwolennicy ideologii syjonistycznej. Choć w ramach tego nurtu głównym poparciem cieszyli się Ogólni Syjniści (od 29,2 do 33,3%) i „Mizrachi”. To ostatnie ugrupowanie stopniowo traciło w latach 30. XX sympatyków, którzy przechodzili do innych ugrupowań syjonistycznych. Pewna część zasilila szeregi ortodoksów (tabela 5). Pozostałe ugrupowania syjonistyczne cieszyły znacznie mniejszym poparciem. Świadczą o tym wyniki wyborów do XX Kongresu Syjonistycznego przeprowadzone 11 lipca 1937 roku w powiecie konińskim. W miejscowościach byłego powiatu słupeckiego oddano znacznie mniejszą liczbę głosów na Ligę Pomocy Pracującej Palestyny, stanowiącej zlepek rozmaitych organizacji syjonistycznych, niż w miastach „rdzennego” powiatu konińskiego (tabela 6).

Tabela 6.

Wyniki wyborów do XX Kongresu Syjonistycznego w 1937 roku
w powiecie konińskim

Ugrupowanie	Konin, Golina	Kleczew, Słupca, Zagórow, Skulsk	Razem powiat
Organizacja Syjonistyczna	80 13,6%	103 47,9%	183 22,7%
„Mizrachi”	154 26,1%	61 28,4%	215 26,7%
Liga Pomocy Pracującej Palestyny	356 60,3%	51 23,7%	407 50,6%

Źródło: APPoK, SPK, sygn. 139.

Ciekawym zjawiskiem było wyeliminowanie w wyborach 1936 roku środowisk kupieckich i rzemieślniczych, które łącznie w zarządach w 1924 i 1936 roku dysponowały kilkunastoma procentami mandatów. Początek tego procesu miał miejsce w wyborach 1931 roku. Intensywna agitacja środowisk ortodoksyjnych i syjonistów, doprowadziła w Zagórowie do zawarcia nieoczekiwanych sojuszy wyborczych. Członkowie organizacji zawodowych zrzeszający kupców i rzemieślników w coraz większym stopniu stawali się rzecznikami poszczególnych partii. Coraz większe upolitycznienie powodowało, że sprawy zawodowe (solidaryzm zawodowy, przeciwstawianie się skutkom kryzysu gospodarczego, presja chrześcijańskiego drobnomieszczanstwa, bojkot ekonomiczny), choć niesłychanie istotne, stawały się „zakładnikami” świata polityki. Reprezentanci środowisk zawodowych zasili w 1936 roku szeregi głównie folkistów (6,3%) i socjalistów z „Bundu” (2,1%) i w pewnym stopniu organizacji ortodoksyjnych (tabela 5).

W rytm życia politycznym wpisywała się działalność rozmaitych organizacji zawodowych, gospodarczych, społeczno-kulturalnych czy dobroczynnych. W każdej większej miejscowości gdzie mieszkali Żydzi działało ich kilka czasem kilkanaście. Jedne posiadały status stowarzyszeń i związków inne funkcjonowały w ramach formalnych, półformalnych struktur żydowskich gmin wyznaniowych. Jeszcze inne działały nielegalnie. Cechą większości z nich były powiązania z działającymi lokalnie ugrupowaniami politycznymi.

Spośród organizacji wpływających na aktywność ekonomiczną ludności żydowskiej należy wymienić Kasy Bezprocentowego Kredytu „Gemilus Chesed” (Stowarzyszenia Dobroczynne „Gemilus Chesed”) działające w Kleczewie⁶¹, Pyz-

61 Archiwum Państwowe w Łodzi (APŁ), Urząd Wojewódzki Łódzki 1918-1939 (UWL), mf L-12734, k. 221; APPoK, SPK, sygn. 380; APPoK, SPSI, sygn. 199; APPoK, KPP-SI, sygn. 38; APPoK, AmKleczew, sygn. 462. W dniu 8 lutego 1930 roku wybrano zarząd zdominowany przez syjonistów (Chaim Markowski, Abram Kuczyński, Perec Waserman, Lejb Gerszon, Ichiel Prost, Josek Habe, Szmul Łatte). W lipcu 1937 roku w zarządzie zasiadali: Jakub Wolman (prezes honorowy), Rywen Goldenberg (prezes), Szyja Leszczyński, Hersz Frenkel, Hersz Segal. W 1930 roku udzielono 340 pożyczek na sumę 62 203 zł, w 1931 – 241 na 49 598 zł. Władze w tym okresie sprawowali: Jakub Wolman, Zelig Gembicki, Szyja Leszczyński, Hersz Segal, Rafał Strzeliński. Członków 107.

drach⁶², Słupcy⁶³, Zagórowie⁶⁴, Towarzystwo Niesienia Pomocy Biednym Żydom w Słupcy⁶⁵, Towarzystwo Wzajemnej Pomocy dla Wydawania Bezprocentowych Pożyczek Żydom w Pyzdrach⁶⁶, Kasę Spółdzielczą Kupiecko-Żydowską w Kleczewie (w latach 30. XX wieku przekształciła się w Bank Ludowy Spółdzielczy)⁶⁷, Kasę Pożyczkowo – Oszczędnościową działająca przy Stowarzyszeniu Rzemieślników Żydów w Słupcy⁶⁸, Spółdzielnię Kredytową „Żydowska Spółka” w Słupcy, Bank Rzemieślników i Drobnych Kupców Żydów w Słupcy⁶⁹. Organizacje zawodowe były reprezentowane przez Związek Drobnych Kupców (Kleczew)⁷⁰, Związek Drobnych Kupców i Handlujących Żydów w Pyzdrach⁷¹, Skulsku⁷², Słupcy⁷³, Zagórowie⁷⁴,

- 62 APŁ, UWŁ, sygn. 541; APPoK, SPK, sygn. 383; APPoK, SPSł, sygn. 199. Zarejestrowane 3 grudnia 1927 roku. Jednym z założycieli i prezesem był rabin Hersz Chaim Kantor. „Prawą ręką” w zarządzie był Josef Bichler. Zrzeszało 45 członków. W 1930 roku udzielono 50 pożyczek na sumę 3 875 zł, w 1931 – 25 na 2 725 zł.
- 63 APŁ, UWŁ, sygn. 541; APPoK, SPK, sygn. 380; *Dzieje Słupcy...*, s. 201. Oddział zarejestrowano 4 stycznia 1928 roku. W 1938 roku zrzeszał 159 członków. Dysponował budżetem w wysokości 4 584 zł. W 1930 roku udzielono 306 pożyczek na sumę 64 225 zł, w 1931 – 294 na 63 300 zł.
- 64 APŁ, UWŁ, mf L-12734, k. 212; APPoK, SPK, sygn. 380. Zarejestrowany 31 maja 1937 roku. Zarząd w tym czasie tworzyli: Szmul Pech (prezes), Rubin Szafraniecki, Chune Lis, Hersz Króll, Izrael Kiwała, Hersz Brzozowicz, Alter Lis. W 1930 roku udzielono 377 pożyczek na sumę 48 285 zł, w 1931 – 408 na 53 470 zł.
- 65 APPoK, SPSł, sygn. 83. Powstało w 1921 roku z inicjatywy: Maurycego Blumencwajga, Nasielskiego, Izydora Rachnałskiego, Barucha Łatte, Bernarda Łachmana. Wspierało miejscowych podupadłych Żydów udzielając pożyczek bezprocentowych i jednorazowych bezzwrotnych zapomóg.
- 66 APŁ, UWŁ mf L-12745, k. 35. Uległo likwidacji w 1938 roku. Powodem zapewne było przejęcie jego roli w 1927 roku przez „Gemilut Chesed”.
- 67 APPoK, AmKleczew, sygn. 462, 467; APPoK, SPSł, sygn. 199. Bank miał siedzibę przy ul. 11 Listopada. Udzielał pożyczek, oprocentowanych na 10% rocznie, drobnym kupcom i rolnikom. W zarządzie zasiadali: Wigdor Warmbrum, Majer Łepeck, Hersz Segal, Lejb Jude Samson, Icek Klepacz, Gerszon Russ. Zrzeszał 120 członków.
- 68 APŁ, UWŁ, sygn. 541; APPoK, SPSł, sygn. 83, 199; APPoK, KPP-Sł, sygn. 32. Oddział zarejestrowano 22 czerwca 1920 roku. Stowarzyszenie organizowało amatorskie przedstawienia np. w lutym 1930 roku wystawiono „Dybuka” w sali Rzemieślników Chreścijan. Pierwszy zarząd tworzyli: W. Jakubowicz, A. Prost, H. Lewkowicz, Sz. Szyk, Sz. E. Tchurz, Komisję Rewizyjną: B. Rachwański, N. Kutner, B. Włof. Zrzeszało 35 członków.
- 69 APPoK, SPSł, sygn. 199; APPoK, KPP-Sł, sygn. 41; *Dzieje Słupcy...*, s. 195. Zarząd banku wybrany 26 lutego 1930 roku: Majer Neuman - prezes, Natan Bodzanowski, Głowiński, J. M. Eilenberg. W Radzie Banku zasiadli: Naftali Fejgin, Lejzor Brzustowski, Rafał Zerkowicz, Wigdor Lisak, Symche Szyke, Wolf Majer Lubomirski, Gustaw Szwarc. W lutym 1930 roku doszło do zatargów. Zarzucano, że zarząd banku preferował w kredytowaniu zamożniejszych członków kosztem biedniejszych. Zrzeszał 300 członków.
- 70 APPoK, SPSł, sygn. 86, 199. Oddział powstał 18 sierpnia 1924 roku z inicjatywy: Nuchema Bagno, Jakuba Sztachelberga, Abrama Kuczyńskiego, J. Fogla, Luzera Brysza.
- 71 APŁ, UWŁ, mf L - 12745, k. 35; APPoK, SPSł, sygn. 86, 92. Zarejestrowany w lutym 1928 roku. Na czele stał Aron Józefowicz.
- 72 APPoK, KPP-Sł, sygn. 41-45; APPoK, SPSł, sygn. 86, 87, 199. Powstał 20 maja 1924 roku. Założyciele oddziału: J. Frenkiel, H. Czarniak, J. Gotlibowicz. Był zdominowany przez syjonistów, liczył 13 członków. Ponowna legalizacja, po zmianach statutowych, miała miejsce 27 października 1925 roku. Oddziałem kierował latach 30. XX wieku Icek Precel.
- 73 APPoK, SPSł, sygn. 87, 88, 199. Powstał 3 maja 1926 z inicjatywy: Abrama Beatusa, Majera Gryngolda, A. M. Rozenkranca. Siedziba mieściła się w Banku Rzemieślników i Drobnych Kupców. Zarząd wyłoniony 21 lipca 1931 roku: Abram Mojsze Rosenkranc, Uszer Borowik, Szaje Mamelak, Mojsze Rozenbaum, Jakub Mordka Izraelowicz. Zrzeszonych 40 członków.
- 74 APPoK, SPSł, sygn. 199. Zrzeszał 30 członków.

Związek Zawodowy Robotników Przemysłu Odzieżowego (Kleczew)⁷⁵, Centralny Związek Rzemieślników Żydów w Kleczewie⁷⁶, Słupcy⁷⁷, Zagórowie⁷⁸, Związek Zawodowy Robotników Przemysłu Odzieżowego w Słupcy⁷⁹, Kooperatywą Żydowską „Solidarność” w Słupcy⁸⁰, Związek Kupców w Słupcy⁸¹.

33. Działalność kulturalno-oświatową prowadziły wyspecjalizowane w tej sferze życia społecznego organizacje jak: Stowarzyszenie „Tarbut” w Zagórowie⁸², Żydowskie Stowarzyszenie Biblioteki i Czytelni Społecznej w Kleczewie⁸³, Stowarzyszenie Biblioteka Żydowska im. Pereca w Pyzdrach⁸⁴, Biblioteka Żydowska w Pyzdrach⁸⁵, Żydowska Biblioteka Publiczna w Skulsku⁸⁶, Biblioteka przy Stowarzyszeniu Syjonistycznym w Zagórowie⁸⁷, Żydowska Biblioteka Społeczna działająca przy Organizacji Syjonistycznej w Skulsku⁸⁸, Komitet Żydowskiej Szkoły Koedukacyjnej w Słupcy⁸⁹, który z czasem przekształcił się w Towarzystwo

75 APPoK, KPP-Sł, sygn. 31; APPoK, SPSł, sygn. 199. Członków 30.

76 APŁ, UWŁ, mf L-12760, k. 99. We władzach związku zasiadali: Izak Traube, Załme Leszczyński, Chaskiel Szyke.

77 APPoK, SPSł, sygn. 199; *Dzieje Słupcy...*, s. 210. Zrzeszał 20 członków. Opanowany przez syjonistów.

78 APPoK, SPSł, sygn. 87, 88. Powstał 12 sierpnia 1926 roku z inicjatywy: Majera Dessaura, Mendla Nicińskiego, Hersza Królla, Szymona Baumana, Ch. L. Szafranieckiego, Hersza Mrozowicza, Fałka Lajmera. Zarząd wyłoniony 5 kwietnia 1931 roku tworzyli: Hersz Króll (prezes), Jakub Majer Liss, Majer Dessaur, Chaim Lejb Szafraniecki, Jakub Szwarc. Zrzeszał 35 członków, spośród których wielu należało do Polskiej Partii Socjalistycznej.

79 APPoK, SPSł, sygn. 199; *Dzieje Słupcy...*, s. 210. Zrzeszał 20 członków. Opanowany przez syjonistów.

80 APPoK, SPSł, sygn. 84.

81 APPoK, SPSł, sygn. 84, 86. Zebranie organizacyjne odbyło się 17 kwietnia 1922 roku. Oddział powstał 29 października 1924 roku. Na jego czele: Natan Bodzanowski, Salomon Engiel, J. Grobel.

82 APPoK, KPP-Sł, sygn. 29, *Sprawozdanie... za I 1929*

83 APŁ, UWŁ, sygn. 541. Zarejestrowany 8 lipca 1925 roku.

84 APŁ, UWŁ, sygn. 541; APPoK, SPSł, sygn. 84. Zarejestrowane 29 sierpnia 1927 roku.

85 APPoK, KPP-Sł, sygn. 34, *Sprawozdanie za ... luty 1930*; APPoK, SPSł, sygn. 86. Powstała 21 października 1917 roku. Posiadała w początkach lat 20. XX wieku 120 książek w językach: polskim, niemieckim i rosyjskim. W końcu 1923 roku księgozbiór rozrósł się do 589 książek. Zamknięta na polecenie starostwa od 3 listopada 1923 do 31 marca 1924 roku. Działalność biblioteki żydowskiej każdorazowo określano jako „aktywną”. W zarządzie zasiadali: Josef Beatus, Estera Rusman, Helena Sudowicz, B. Kon, J. Gnnat.

86 APPoK, SPSł, sygn. 199; APPoK, SPSł, sygn. 91. Statut zatwierdzono 11 września 1926 roku. Założycielami byli: Pejsach Berendt, Mojsze Kominkowski, Mojsze Herman, Hersz Judkiewicz.

87 APPoK, SPSł, sygn. 85. Prowadził ją Eljasz Kronman.

88 APŁ, UWŁ, sygn. 541 oraz mf L-12734, k. 222, 224, 230; APPoK, SPSł, sygn. 84. Oddział zarejestrowano 29 marca 1927 roku. We władzach w drugiej połowie lat 30. XX wieku zasiadali: dr Rafał Apt (prezes), Naftali Fejgin, Lola Lubnicka, Ernst Chojnacki, Dina Engłówna, Zylberberg (prezes), Michał Glanc, Abram Kaufman, Izrael Osiński, Chaim Icek Szyke, Luzer Majer Najman (kolejny prezes), Estera Wintrówna, Szyke Matys, w Komisji Rewizyjnej: Majer Poznański, Henia Ryczkówna, Salomon Prost. Najprawdopodobniej w drugiej połowie 1927 roku doszło do połączenia obu bibliotek działających w Skulsku tj. Żydowskiej Biblioteki Społecznej i Żydowskiej Biblioteki Publicznej.

89 APPoK, SPSł, sygn. 83. Komitetem kierowali: N. Borżanowski, A. Waksztok, M. Tchórz, M. W. Lubnicki, A. Gerszon.

Żydowskich Szkół Średnich⁹⁰. Działalność w środowisku młodzieżowym prowadziło żydowskie harcerstwo reprezentowane przez Żydowską Organizację Skautową „Haszomer Hacair” w Kleczewie⁹¹, Żydowską Drużynę Harcerską w Pyzdrach⁹², Stowarzyszenie Młodzieży Żydowskiej im. Trumpeldora w Polsce („Bejtart”) w Skulsku⁹³, Stowarzyszenie Młodzieży Syjonistycznej im. T. Herzla w Słupcy⁹⁴. Działalność o charakterze dobroczynnym prowadziły różnorodne bractwa religijne, które istniały w każdej gminie jak np. bractwa pogrzebowe, ostatniej posługi, wspomagające materialnie ubogie dziewczęta mające wyjść za mąż („Chewra Kadisza”, „Bikur Cholim”⁹⁵, „Hachnosas Kało” czy „Najer Tamid”⁹⁶). Kobiety w Pyzdrach: wspomagało Stowarzyszenie „Bnojs Cijon”⁹⁷, studentów - Oddział Stowarzyszenia Pomocy Akademikom – Żydom w Polsce „Auxilium Academicum Judaicum” w Słupcy⁹⁸. Środowiska ortodoksyjne zabiegały o stworzenie sieci szkolnej. „Aguda Izrael” w Słupcy prowadziła nieformalnie szkołę „Bejt Jakow”. Przykrywką były kursy religijne prowadzone pod tą samą nazwą oraz szkołę „Ec Chaim”⁹⁹. W każdej gminie działał oddział „Agudas Szomrej Umazhirej Szaboos” (Związek Przestrzegających Soboty)¹⁰⁰.

Najważniejszą rolę w życiu zbiorowości żydowskich odgrywała jednak struktura gminna. Gminy żydowskie były odpowiedzialne za wiele aspektów życia religijnego czy społeczno-politycznego. Do gmin żydowskich należeli wszyscy wyznawcy judaizmu mieszkający w granicach administracyjnych przypisanych danej jednostce. W powiecie słupeckim w okresie międzywojennym funkcjonowało sześć

90 APŁ, UWŁ, sygn. 541; APPoK, SPSł, sygn. 83; APPoK, KPP-Sł, sygn. 19. Oddział zarejestrowano 22 czerwca 1920 roku. W dniu 11 stycznia 1930 roku wystawiono przedstawienie „Das Pintaly Jid”. Założycielami byli: Naftali Fejgin, Majer Neuman, Natan Bodzanowski, Sender Ogródowski, Mojsze Tchórz, Moszek Anszek Bauman, Dawid Jakubowski, Abram Waksztok, Hersz Głowiński. Rejestracja nastąpiła 23 listopada 1921 roku.

91 APŁ, UWŁ, sygn. 541, 563; APPoK, AmKleczew, sygn. 461, 462. Zarejestrowany 7 maja 1931 roku. Inicjatywa założenia oddziału pojawiła się podczas zebrania, które odbyło się w dniu 15 grudnia 1930 roku z udziałem: Chaskiela Kronera, Lejzora Ettinger i Lejba Lewiego. Przy organizacji działała świetlica. Oddział grupował 14 chłopców i 20 dziewcząt. Organizowano dwa razy w tygodniu wycieczki.

92 APPoK, SPSł, sygn. 92.

93 „Włocławker Wochenblatt”, nr 27 z 12 lipca 1935, s. 4.

94 APŁ, UWŁ, mikr. 12754. Zarząd z 16 lutego 1932 roku tworzyli: Aleksander Libson (przewodniczący), Danielowicz, Kutner.

95 APŁ, UWŁ, sygn. 541; APPoK, SPSł, sygn. 84. Jedyne oddział, który oficjalnie zarejestrowano 18 października 1937 roku działał w Słupcy. Celem działalności było udzielanie pomocy ubogim w postaci bezpłatnego leczenia, darmowych lekarstw i pożyczaniu przyborów medycznych.

96 *Almanach gmin...*, s. 266. Powstały w Zagórowie w latach 30. – 40. XIX wieku.

97 APPoK, SPSł, sygn. 83. Pomagało materialnie kobietom. Zarząd tworzyli: R. Gnat, E. Rusman, G. Glicksman, H. Tothenberg, H. Sudachicz, T. Lipski. Członków w 1921 roku 28.

98 APPoK, SPSł, sygn. 86. Powstał 21 grudnia 1923 roku z inicjatywy: A. Fejgina, M. Neumana, Salomona Jakóbowskiego, M. Judkiewiczza, L. Lissaka, R. Seidlerowej, E. Waksztokowej, A. Braunowej, H. Joachimkiewiczówny, L. Waksztakówny, H. Rachwalskiej.

99 APP, Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego 1920-1939, sygn. 192, 193. W szkołach pracowali: Hinda Baumac, Aron Rozenberg, Lipman Sieradzki, Chil Klajnberg.

100 APPoK, SPSł, sygn. 228. Zarejestrowany oficjalnie tylko w Kleczewie 11 września 1925 roku. Organizacją kierował Dawid Segal.

gmin żydowskich z siedzibami w: Kleczewie (w jej granicach znajdowały się gminy: Kleczew, Sławoszewek, Ostrowite, Kaziemierz Biskupi), Pyzdrach (Pyzdry, Dłusk, Szymanowice), Skulsku (Skulska Wieś), Słupcy (Słupca, Łądek, Ciążeń, Młodojowo), Wilczynie (Wilczagóra) i Zagórowie (Zagórow, Oleśnica, Trąbczyn)¹⁰¹. Wszystkie gminy należały do gmin małych. Kierowane były do wyborów, które przeprowadzono w 1931 roku przez 4 osobowe zarządy. W kolejnych latach przez 8 osobowe. Dodatkowo, członkiem zarządu, każdorazowo zostawał urzędujący rabin. Władze gmin były zobowiązane do zapewnienia mieszkańcom gminy dostępu do posługi religijnej, utrzymywanie instytucji gminnych, zarządzanie majątkiem. Obowiązki ciężące na gminach sprawiały, że we wszystkich istniały te same elementy infrastruktury gminnej. W liczniejszych zbiorowiskach, były one nieco bardziej rozbudowane, w mniejszych skromniejsze.

Instytucje zapewniające należyte funkcjonowanie gmin tworzyły: synagogi, bet hamidrasze, domy modlitw, łaźnie rytualne, cmentarze, rzeźnie rytualne, chedery. Ich cechą charakterystyczną było także to, że znajdowały się, w dzielnicach, kwartałach czy ulicach, zasiedlanych niemal wyłącznie przez ludność żydowską¹⁰². Wyjątkiem były cmentarze, które najczęściej były ulokowane na peryferiach miast i osad, czasem poza nimi¹⁰³. W przeciwieństwie do powiatów byłego zaboru niemieckiego gminy żydowskie w powiecie słupeckim posiadały pełniejszą obsadę urzędniczą. Jednak względy ekonomiczne sprawiały, że żadnej gminy nie było stać na pełną, modelową, opłacaną z kasy gminnej, obsadę personalną, na którą składali się: rabin, podrabin, pomocnik rabinacki, kantor, rzezak, szkolnik, badacz mięsa, sekretarz wystawiający kwity ubojowe, pukacz, sekretarz zarządu gminy, sługa synagogałny, sługa w bet hamidraszu, zarządca łaźni rytualnej, woźny w budynku zarządu gminy, grabarz, stróż synagogałny, stróż cmentarny. Trudna sytuacja ekonomiczna powodowała, że wszystkie gminy borykały się z trudnymi do przezwyciężenia kłopotami finansowymi. Rozwiązywano je doraźnie. Aby ograniczyć koszty ograniczano ilość personelu opłacanego z budżetu gmin. Tam gdzie istniały takie możliwości odstępowano od obsadzania urzędu rabina. Zastępował go dojeżdżający z ościennych gmin rabin. Na miejscu rabina zastępował pomocnik rabinacki. Łączono także urząd rzezaka i kantora¹⁰⁴. Konsekwencją były przesunięcia w strukturze dochodowej i rozchodowej budżetów gmin żydowskich (tabele 7 i 8).

101 APPoK, SPSł, sygn. 228, 233.

102 APPoK, SPSł, sygn. 227. Przykładem służy np. Kleczew. Żydzi w sposób zwarty zasiedlali ulice: Słupecką (50% populacji), Rynek (18,1%), Warszawską (12,3%), Kościelną (10,9%), Kościuszki (3,6%). Poza miastem mieszkało kilkanaście rodzin w Górnych Piaskach (3,6%) i Chrzanowie (1,5%).

103 Szczegółowe opisy składników majątku ruchomego i nieruchomego poszczególnych gmin znajdują się w publikacji: T. Kawski, *Inwentarze gmin...*, s. 73-96.

104 Szerzej o funkcjonowaniu struktur gminnych m.in. w powiecie słupeckim (konińskim): T. Kawski, M. Opiola, *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza, Małopolski i Śląska w latach 1918-1942* (monografia w druku w Wydawnictwie Adam Marszałek).

Tabela 7.

Struktura dochodów budżetowych gmin żydowskich w powiecie słupeckim w latach 1919-1933 (dane w %)

Dział	1919	1922	1925	1931	1933
Składka gminna (etat)	55,8	50,1	46,1	34,2	24,1
Ubój rytualny	31,9	39,7	41,4	44,1	59,6
Ofiary	2,6	0,4	1,5	1,5	0,7
Łażnia rytualna	1,9	2,6	3,1	5,9	5,1
Opłaty cmentarne i pomnikowe	1,5	2,4	2,4	2,4	1,3
Dzierżawy	1,1	1,9	2,5	3,7	2,5
Z synagog i bet hamidraszy	5,2	2,9	3,0	8,2	6,7
Razem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Źródło: APPoK, SPSł, sygn. 212, 215; APPoK, SPK, sygn. 279, 380, 386.

Tabela 8.

Struktura wydatków budżetowych gmin żydowskich w powiecie słupeckim w latach 1919-1933(dane w %)

Dział	1919	1922	1925	1931	1933
Uposażenie rabinów	31,3	32,2	26,3	21,3	24,5
Uposażenie kantorów i rzeźników	30,1	31,7	32,9	34,4	34,9
Uposażenie szkolnika i utrzymanie chederów	6,5	6,6	5,7	7,8	4,5
Uposażenie urzędników biurowych	2,3	2,1	3,0	4,5	4,1
Utrzymanie cmentarza	2,4	1,6	4,8	5,6	3,7
Utrzymanie synagogi	4,8	3,2	2,5	2,8	3,3
Utrzymanie łaźni	5,3	2,6	2,3	1,3	1,6
Koszty spłaty zadłużenia	2,5	3,3	3,9	0,7	1,9
Dobroczynność	3,9	5,7	6,5	13,6	12,5
Remonty	6,2	6,1	6,9	4,3	4,3
Podatki, ubezpieczenia i inne koszty	4,7	4,9	5,2	3,7	4,7
Razem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Źródło: por. tab. 7.

Wspólnym doświadczeniem była niechęć, z jaką spotykali się Żydzi w kontaktach z nie żydowskim otoczeniem. Zwłaszcza w byłym zaborze niemieckim sytuacja była skomplikowana. Miejscowi Żydzi, uważający się za część narodu niemieckiego, tworzyli z Niemcami jednolity polityczny, kulturowy konglomerat. O ścisłych związkach świadczyło tworzenie wspólnych bloków wyborczych do władz miejskich (np. Łabiszyn), czynne uczestniczenie w działalności niemieckich organizacji kulturalnych czy gospodarczych. Konsekwencją takiego stanu, było podejrzliwe trakto-

wanie miejscowych Żydów przez polskie władze, które dążyły do ograniczenia wpływów środowisk wspierających mniejszość niemiecką¹⁰⁵. „Sojusz niemiecko-żydowski” uległ znacznemu osłabieniu lub zerwaniu wraz ze wzrostem wpływów ideologii narodowo-socjalistycznej wśród Niemców mieszkających w Polsce. Miejscowi Żydzi zostali, na swój sposób, pozostawieni samym sobie w polskim środowisku, w którym czuli się wyobcowani. Zaczęli zwracać większą uwagę na swoich pobratymców z głębi Polski. W niektórych społecznościach wcześniejsze konflikty załagodzone. W innych sytuacja była daleka od normalizacji, nawet w sytuacji wzrostu postaw antysemitycznych, jakie miały miejsce w drugiej połowie lat 30. XX wieku¹⁰⁶. W wielu powiatach pogranicza przybywających na targi kupców żydowskich poddawano selekcji (np. Kcynia, Mogilno, Szubin). Wpuszczano chrześcijan. Żydom utrudniano dostęp, tłumacząc im, że nie ma dla nich miejsca gdyż wykupywano jeszcze przed rozpoczęciem targu wszystkie placowe. Interwencje policji przynosiły ograniczony skutek, bądź ze względu na bierność funkcjonariuszy, którzy nie dopatrywali się znamion wykroczenia bądź z uwagi na brak pisemnych skarg, jakie mogli składać w magistratach pokrzywdzeni kupcy. Sprawą zainteresował się senator Mojżesz Schorr, który interweniował w tej sprawie 12 kwietnia 1936 roku. Zwrócił się do Ministra Spraw Wewnętrznych i wojewody poznańskiego o zbadanie sprawy. Zarzuty w części zostały potwierdzone. Mimo to interwencja nie przyniosła oczekiwanych rezultatów¹⁰⁷. Eskalacja przemocy stała się wyraźna. Jednym z bardziej drastycznych jej przykładów było podrzucenie w 1936 roku bomby domowej produkcji pod mieszkanie kupca żydowskiego w Mogilnie¹⁰⁸.

W powiecie słupeckim na relacje polsko-żydowskie znacznie większy wpływ wywierały względy religijne (antyjudajizm) i kulturowa odmienność. W latach 30. XX wieku coraz większą rolę zaczął odgrywać bojkot żydowskich przedsiębiorstw i firm. Prym wiodli działacze Stronnictwa Narodowego. Jego bojówki z Pызdr i Zagórowa 5 lutego 1936 roku przepędziły Żydów z jarmarku w Zagórowie. Potem podburzona ludność zaczęła demolować żydowskie sklepy¹⁰⁹. W grudniu 1937 roku policja w powiecie konińskim odnotowała wzmożony bojkot żydowskich przedsiębiorstw. Miały miejsce przypadki niszczenia żyłkami towarów zakupionych w sklepach żydowskich. Dominującą formą były pikietki sklepów i straganów głównie w dni targowe. Masowo rozpowszechniano ulotki z hasłami antyżydowskimi wzywającymi do popierania polskiego handlu. Pikietujących opłacali kupcy polscy należący do Stronnictwa Narodowego oraz Obozu Zjednoczenia Narodowego. Czasem złośliwie dokuczano kupującym u Żydów. Próbowano podzielić rynek

105 APB, SPSz, sygn. 97.

106 APP, UWP, sygn. 5722, Komunikat Dzienny UWP nr 278/37 z 7 grudnia 1937. W dniu 2 grudnia 1937 roku odbyło się w Kruszwicy zebranie struktur regionalnych Stronnictwa Narodowego, podczas którego omówiono sprawę bojkotu żydowskich firm. Uchwalono zaostrezenie bojkotu żydowskich firm w powiecie mogileńskim np. w Kruszwicy miał trwać od 4 do końca grudnia 1937 roku.

107 APB, Gmina Wyznaniowa Żydowska w Bydgoszczy, sygn. 271.

108 APŁ, UWŁ, mf L-12724, k. 4, 5, Tajne sprawozdanie ze zjazdu starostów granicznych powiatów województw łódzkiego i poznańskiego z 1936 roku.

109 Z. Kaczmarek, K. Pawlak, *Endecja w Wielkopolsce Wschodniej w okresie międzywojennym*, Rocznik Wielkopolski Wschodniej, t. 4; 1976, tab. 6, s. 47.

między chrześcijan i Żydów. W kilku przypadkach odnotowano czynne wystąpienia przeciw Żydom np. w postaci wrzucenia do sklepu śmierdzących cieczy¹¹⁰. W lutym 1938 roku na murach i płotach w Słupcy i większości miast powiatu konińskiego zawisły plakaty „Żydzi do ghetta”. Kolportowano antysemickie ulotki wydawane przez „Samoobronę”¹¹¹.

Także stosunek władz do Żydów, od pierwszych dni niepodległości, nie prezentował się najlepiej. Starosta koniński zauważał, że Żydzi przyjęli fakt powstania niepodległej Polski bez entuzjazmu, nie zdradzali tendencji asymilacyjnych i byli niechętnie nastawieni do władz. Podkreślano, że postawa Żydów wobec niemieckich władz okupacyjnych w latach 1914-1918 była na ogół przychylna w przeciwieństwie do ludności polskiej. W listopadzie 1918 roku odnotowano szereg zadrażnień polsko-żydowskich. Sprawcami zająć przeciw Żydom byli członkowie Polskiej Organizacji Wojskowej. By przeciwdziałać ekscesom w Słupcy powołano 16 listopada 1918 roku dziesięcioosobową komisję mającą kontaktować się z władzami w celu usunięcia nieporozumień i wykroczeń przeciw Żydom¹¹². W następnych latach stosunek władz do ludności żydowskiej stał się, jak się wydaje, bardziej racjonalny.

Po zakończeniu działań wojennych w 1939 roku powiaty pogranicza kujawsko-wielkopolskiego zostały wcielone do III Rzeszy. Znalazły się w granicach rejencji inowrocławskiej w Okręgu Rzeszy Poznań, następnie przemianowanym na Okręg Rzeszy „Kraj Warty”. Dzieje ludności żydowskiej w tym regionie, podobnie jak w innych częściach ziem polskich, były tragiczne. Żydzi, obok Polaków, którzy znaleźli się na niemieckich listach proskrypcyjnych, byli pierwszymi ofiarami narodowosocjalistycznej polityki narodowościowej. Ta zaś zakładała całkowite usunięcie Żydów z ziem wcielonych. Cel ten zamierzano osiągnąć poprzez eksterminację i wysiedlenia. Stąd już w pierwszych dniach okupacji zostali poddani systematycznym prześladowaniom.

Tuż po wkroczeniu do Pakości we wrześniu 1939 roku wojsk niemieckich aresztowano mężczyzn Żydów i wywieziono w nieznanym kierunku. Być może trafili do Mogilna gdzie skoncentrowano Żydów z całego powiatu. Zostali wymordowani we wrześniu 1939 roku. Część rozstrzelano. Pozostałych zebrano w mogileńskiej synagodze, do której wrzucono wiązki granatów. W dniu 9 września 1939 roku żołnierze Wehrmachtu rozstrzelali 3 Żydów w Janowcu. W dniach 8-12 września 1939 roku w Szubinie Selbstschutz przy pomocy Wehrmachtu dopuścił się mordów na 7 Polakach i Żydach. W październiku 1939 roku rozstrzelano 2 Żydów w Trzemesznie¹¹³.

Przygotowania do zorganizowanych wysiedleń odbywały się według względnie stałego schematu. Po zastraszeniu, sporządzano spisy mieszkających w danej

110 APŁ, UWŁ, mf L-12769, k. 450, *Sprawozdanie... za grudzień 1937*; Z. Kaczmarek i K. Pawlak, *Endecja...*, tab. 6, s. 47.

111 APŁ, UWŁ, mf L-12770, k. 62.

112 *Dzieje Słupcy...*, s. 208-209.

113 D. Dąbrowska, *Zagłada...*, s. 125; T. Berenstein, *Martyrologia, opór i zagłada ludności żydowskiej w dystrykcie lubelskim*, Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie, 1957, nr 2, tab. 7, s. 70; *Dzieje Pakości...*, s. 198; *Dzieje Szubina...*, s. 167-168; Cz. Łuczak, *Powiat mogileński...*, s. 191; *Dzieje Trzemeszna...*, s. 255.

miejscowości Żydów. W powiatach zachodnich rejencji inowrocławskiej najczęściej oddzielano kobiety i dzieci od mężczyzn. Ci ostatni często byli wywożeni i prawdopodobnie rozstrzelani. Pierwsze wysiedlenia miały miejsce we wrześniu 1939 roku. Żydów ze rejencji poznańskiej i częściowo inowrocławskiej (powiaty zniński, szubiński, mogileński) skoncentrowano w 7 września w Buku w powiecie nowotomyskim. Po miesiącu zostali przewiezieni do obozu przejściowego Młyniewo pod Grodziskiem Poznańskim a stamtąd wysiedleni do Generalnej Guberni. Konwojenci próbowali dwukrotnie wysadzić po drodze przesiedleńców jednak miejscowe władze odmawiały. Po trwającej 3 dni tułaczce znaleźli się w Szymanowie w powiecie sochaczewskim. Z Inowrocławia wywieziono kobiety i dzieci 20 października do Gniezna. Kolejny transport kilkunastu osób 14 listopada trafił do Gniezna i Kruszwicy. Na przełomie listopada i grudnia 1939 roku 65 gnieźnieńskich Żydów, 47 Żydów inowrocławskich, którzy znaleźli się w tym mieście i 20 z Kłecka wywieziono do Piotrkowa Trybunalskiego. Po dwóch tygodniach transport dotarł na miejsce 13 grudnia 1939 roku. Grupa 10 osób z Czerniejewa w powiecie gnieźnieńskim została wysłana 10 listopada do Łodzi. W grudniu 1939 roku do Gorzkowa dotarła grupa Żydów z Szubina. Grupa Żydów z Gniezna i powiatu w lutym 1940 roku przebywała w Pruszkowie¹¹⁴.

Pozostałych Żydów, których nie wysiedlono, rozstrzelano. Los taki spotkał 19 listopada 1939 roku ostatnich Żydów z Kcyni. Miejscami, gdzie najprawdopodobniej zginęły pewne grupy Żydów z gminy żydowskiej w Szubinie (np. Łabiszyna) były w obozy w Radzimi i Paterku¹¹⁵. W okolicach Kruszwicy znalazła się we wrześniu, październiku i listopadzie 1939 roku grupa Żydów m.in. z Inowrocławia i prawdopodobnie pojedynczy miejscowi Żydzi. Zostali wymordowani w pobliskich Łagiewnikach, Przedbojowicach i Różniatach¹¹⁶. Ostatecznie powiaty leżące w zachodniej części rejencji inowrocławskiej (gnieźnieński, inowrocławski, mogileński, szubiński, wągrowiecki, zniński) zostały do grudnia 1939 roku zostały „oczyszczone” z ludności żydowskiej. Działania temu służące zaczęto realizować we wschodniej części rejencji m.in. w byłym powiecie słupeckim.

Dzieje ludności żydowskiej na tym terenie można podzielić na dwa okresy. Pierwszy trwał, od września 1939 roku do lata 1940. Drugi, od lata 1940 roku do jesieni 1941 roku. W pierwszym okresie miały miejsce powszechne prześladowania ludności żydowskiej, likwidowano obiekty kultu religijnego, zamieniając je na kina (synagoga w Kleczewie), składnicę materiałów budowlanych i warsztat stolarki (synagoga w Słupcy) lub niszczone (cmentarz w Kleczewie, synagoga w Skulsku). Zmuszano do opłacania kontrybucji (Kleczew), wprowadzono oznakowanie, ograniczono prawa, wprowadzono obowiązek pracy np. w Kleczewie skoszarowano 40-50 osób w budynkach gospodarczych Bronisława Żołnierkiewicza. Znaleźli się w nim

114 T. Berenstein, *Martyrologia...*, tab. 3, s. 60-61, tab. 7, s. 70-72, tab. 11, s. 82-83; D. Dąbrowska, *Zagłada...*, tab. 9-15, s. 166-173, 128-130 oraz s. 181-184; *Dzieje Pakości...*, passim; T. Łaskiewicz, *Żydzi...*, s. 71.

115 APB, Okręgowa Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskiej w Polsce. Oddział w Bydgoszczy, sygn. 1100; D. Dąbrowska, *Zagłada...*, tab. 9, s. 166.

116 D. Dąbrowska, *Zagłada...*, tab. 9, s. 166; *Kruszwica. Zarys monograficzny*, red. J. Grześkowiak, Toruń 1965, s. 280, 283; T. Łaskiewicz, *Żydzi...*, s. 68-72.

Żydzi ze Ślesina, Wilczyna i Kleczewa. Miały miejsce także wysiedlenia na niewielką skalę. W grudniu 1939 roku grupę Żydów ze Skulska wysiedlono do Ostrowca Świętokrzyskiego, ze Słupcy do Gorzkowa koło Krasnegostawu¹¹⁷.

Drugi okres zapoczątkowany został przez wysiedlenia i gettoizację. Żydów z Kleczewa, Pyzdr, Skulska, Wilczyna, Słupcy w dniach 17 i 18 lipca 1940 roku przesiedlono do getta w Zagórowie oraz gett wiejskich w Grodźcu, Rzgowie (Rzgów, Rzgów II, Świątniki, Grabienie, Zastruż). W tym pierwszym znaleźli się, obok Żydów miejscowych, głównie wysiedleńcy z Konina, Słupcy¹¹⁸. W Zagórowie w 1941 roku, po wysiedleniu między czerwcem a lipcem 1940 roku, Żydów z powiatu konińskiego (głównie z Goliny, Kleczewa) getto rozrosło się do około 3 000 osób. Kilkuset osobowa grupa pracowała przy budowie drogi Łąd - Ciężen. W marcu 1941 roku część wysiedlono do Generalnego Gubernatorstwa, innych skierowano do obozów pracy.¹¹⁹

W dniu 9 marca 1941 część ludności z getta wiejskiego w Grodźcu i Rzgowie, przewieziono do Krasnegostawu, Izbicy nad Wieprzem, Józefowa Lubelskiego. Jesienią 1941 starców ze Rzgowa rozstrzelano w lesie pod Kazimierzem Biskupim¹²⁰. Zapoczątkowało to ostateczną eksterminację Żydów z gett wiejskich i getta w Zagórowie. Jej zapowiedzią było wymordowanie w końcu sierpnia 1941 roku w lasach koło Kazimierza Biskupiego części Żydów getta w Zagórowie. Pozostałych, około 1 500 osób, od końca października do 15 listopada 1941 roku, grupami wymordowano w lasach koło Kazimierza Biskupiego. Jego ostateczna likwidacja miała miejsce 15 listopada 1941 roku¹²¹.

Po wymordowaniu lub wysiedleniu ostatnich Żydów z pogranicza Kujaw i Wielkopolski można było ich spotkać tylko w obozach pracy dla Żydów. Utworzono na tym obszarze 26 placówek tego typu. Znajdowali się w nich, obok „miejscowych” Żydów z rejencji inowrocławskiej i poznańskiej, także Żydzi z łódzkiego getta. Najwięcej obozów rozmieszczono w powiecie mogileńskim (16) i szubińskim (8). W większości zatrudnieni tam robotnicy pracowali na roli (Tabela 9). W większości obozy zostały zlikwidowane latem i jesienią 1943 roku. Znajdujący się w nich pracownicy trafili do obozu zagłady w Auschwitz¹²².

117 YV, sygn. 033/312; A. Rutkowski, *Di jidisze bafelkerung in radomer distrikt bajt der hitleristischer okupacje, Bleter far Geszichte*, t. 12; 1959, passim; P. Rybczyński, *Likwidacja skupisk ludności żydowskiej w powiecie konińskim*, [w:] *Ośrodek zagłady w Chełmnie nad Nerem i jego rola w hitlerowskiej polityce eksterminacyjnej*, Łódź-Konin 1995, s. 111-113; *Dzieje Kleczewa...*, s. 234-236; *Dzieje Słupcy...*, s. 225-226.

118 J. Stępień, *Zagórow...*, s. 47.

119 Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie, Relacje, sygn. 301/812; D. Dąbrowska, *Zagłada...*, tab. 13, s. 171; M. Kaczmarek, *Początki zagłady Żydów w Kraju Warty. Eksterminacja Żydów w powiecie konińskim. Próba analizy*, [w:] *Ośrodek zagłady...*, s. 101-103; P. Rybczyński, *Likwidacja...*, s. 110-112.

120 T. Berenstein, *Martyrologia...*, tab. 7, s. 70; *Dzieje Słupcy...*, s. 225-226.

121 J. Stępień, *Zagórow...*, s. 47.

122 Szerzej: A. Ziółkowska, *Obozy pracy przymusowej dla Żydów w Wielkopolsce w latach okupacji hitlerowskiej (1941-1943)*, Poznań 2005, s. 228-239.

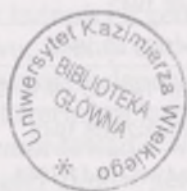
Tabela. 9.

Obozy pracy przymusowej dla Żydów w powiatach pogranicza kujawsko-wielkopolskiego w okresie II wojny światowej

Miejscowość	Powiat	Okres istnienia	Rodzaj zatrudnienia
Podbielsko	Mogilno	Lato 1941-?	Roboty drogowe
Bielsko	Mogilno	Lato 1941-30.08.1943	Roboty drogowe
Broniewice	Mogilno	Lipiec 1942-29.08.1943	Praca na roli
Osówiec	Mogilno	Wiosna 1942-jesień 1942	Praca na roli
Dąbrówka	Mogilno	Wiosna 1942-29.08.1943	Praca na roli
Górki	Mogilno	? - ?	Praca na roli
Krusza Zamkowa	Mogilno	? – 28.08.1943	Praca na roli
Dąbrowa	Mogilno	Maj 1941-29.08.1943	Praca na roli
Mogilno (Klasztor)	Mogilno	Wrzesień 1941-07.09.1943	Roboty komunalne
Olsza	Mogilno	21.05.1943-29.08.1943	Roboty komunalne
Szczeglin	Mogilno	Marzec 1941-15.11.1943	Roboty budowlane
Słaboszewo	Mogilno	Lipiec 1942-29.08.1943	Roboty drogowe
Linowiec	Mogilno	Wiosna 1942-29.08.1943	Praca na roli
Murczyn	Żnin	Listopad 1941-06.07.1942	Roboty wodno-melioracyjne
Trzemeszno	Mogilno	03.12.1942-08.04.1943 obóz męski	Roboty komunalne
Trzemeszno	Mogilno	1942-20.05.1943 obóz kobiecy	Roboty komunalne
Żegotki	Mogilno	01.07.1942-30.09.1943	Roboty wodno-melioracyjne
Kruszwica	Inowrocław	03.11.1942-27.04.1943	Roboty komunalne
Zalesie	Szubin	?-29.08.1943	Praca na roli
Żurawia	Szubin	Październik 1941-29.08.1943	Praca na roli
Wiśniewko	Szubin	29.07.1942-29.08.1943	Praca na roli
Nowy Świat	Szubin	?-29.08.1943	Praca na roli
Kobylarnia	Szubin	?-?	Praca na roli
Kołaczkowo	Szubin	?-28.08.1943	Praca na roli
Łachowo	Szubin	?-28.08.1943	Praca na roli
Żurczyn	Szubin	?-29.08.1943	Praca na roli

Źródło: I. Trunk, *Jidysze arbet lager in „Warteland“*, Bletar far Geszichte, t. 1; 1948, z. 2, s. 34-44; A. Ziółkowska, *Obozy...*, Aneks. 1, s. 252-255.

Po zakończeniu wojny na terenie pogranicza Kujaw i Wielkopolski nie odrodziło się żadne ze skupisk żydowskich. Pojawiający się pojedynczy Żydzi wyjeżdżali do większych miejscowości. Docelowo, w większości, decydowali się na emigrację. Pozostały w rodzinnych miejscowościach pojedyncze osoby, które organizacyjnie korzystały do końca lat 40. XX wieku z pomocy żydowskich organizacji, głównie Komitetów Okręgowych Centralnego Komitetu Żydów Polskich z siedzibami w Bydgoszcy i Włocławku¹²³.

123 Szerzej: T. Kowski, *Mniejszość żydowska w województwie pomorskim (bydgoskim) w latach 1945-1956*, [w:] *Kujawy i Pomorze w latach 1945-1956. Od zakończenia okupacji do przełomu październikowego*, red. W. Jastrzębski i M. Krajewski, Włocławek 2001, s. 205-227.